

446

M

NY KURS NAUK

GRAMATYKA

JĘZYKA POLSKIEGO

SZKOLNA

w czterech kursach koncentrycznych

opracował

Antoni Krasnowolski

KURS I.

WARSZAWA
NAKŁADEM I DUKIEM M. ARCTA
1906

Cena 60 kop.

P. Czerwinski. 10
Stara Warszawa 1910.
od p. Wł. Rieba

SYSTEMATYCZNY KURS NAUK

GRAMATYKA

JĘZYKA POLSKIEGO

SZKOLNA

w czterech kursach koncentrycznych

opracował

Antoni Krasnowolski

KURS I-szy

WARSZAWA

NAKŁADEM i DRUKIEM MICHAŁA ARCTA

1906

70522

446 M

484-5

PRZEDMOWA.

Użyliśmy w tytule niniejszej gramatyki szkolnej nazwy „kursów koncentrycznych”, ponieważ już pierwszy kurs obejmuje najpotrzebniejsze wiadomości ze wszystkich działów gramatyki, a każdy następny stopniowo te wiadomości pogłębia i rozszerza. Nie może być dwóch zdań co do tego, że tylko taki sposób uczenia gramatyki jest właściwy: rozkład różnych działów gramatyki na różne klasy dałby uczniowi strzępy wiedzy, nie powiązane w jedną całość i dla niego niezrozumiałe. Rzeczy trudniejsze i odróżnienia subtelniejsze, pominięte w pierwszym kursie, będą wyjaśnione w następnych, i tam też niejedna definicja i reguła będzie ściślej sformułowana. Kurs trzeci będzie jednak przeważnie poświęcony składni, a kurs czwarty przeważnie przeszłości języka; w nim znajdą się także wzory języka staropolskiego z odpowiednimi objaśnieniami, co będzie wielce pożądanym przygotowaniem do wykładu historii literatury i do odczytywania jej najdawniejszych zabytków.

Układ treści w pierwszym kursie jest zastosowany do wymagań metody. Nie mogliśmy tu zaczynać od najprostszych składników języka czyli od dźwięków, jako rzeczy najtrudniejszej i najbardziej oderwanej, a następnie przechodzić do wyrazów i zdań. Ogólna znajomość zdania jest, przeciwnie, punktem wyjścia; z niego dopiero uczeń poznaje wyrazy, a następnie z wyrazów dźwięki, aby na koniec znów powrócić do rozpatrywania zdań. Stąd w pierwszym kursie składnia, głosownia, słoworód i odmiennia są połączone; z każdego działu uczeń poznaje tyle, ile mu właśnie potrzeba do zrozumienia tego, co następuje. W następnych kursach układ będzie już bardziej systematyczny: w każdym będą najpierw wiadomości z głosowni i słoworodu, następnie z odmienni, a nareszcie ze składni.

Wykład jest przeważnie oparty na metodzie heurystycznej czyli gienetycznej. Nauczyciel wychodzi od rozpatrywania wraz z uczniami przykładów konkretnych; następnie przez

odpowiednie pytania naprowadza ucznia na pewne uogólnienia i wnioski, z których nareszcie formułuje definicje i prawa. Te definicje i prawa mają być do pewnego stopnia owocem wspólnej pracy nauczyciela i ucznia; drukujemy je grubszymi czcionkami, gdyż są przeznaczone do nauczania się na pamięć.

Wydając zadaną lekcję, uczeń nie ma jej recytować jednym ciągiem; lecz nauczyciel powinien jej słuchać sposobem katechetycznym czyli erotematycznym: zadając oddzielne pytania i żądając na nie, o ile można, ściśle odpowiedzi w formie całkowitego zdania. W tym celu wydrukowaliśmy pod tekstem każdej lekcji szereg pytań, na które odpowiedzi są zawarte właśnie w definicjach i prawach, wydrukowanych grubszymi czcionkami. Zmieniając odpowiednio pytania lub ich porządek, nauczyciel może się przekonać, czy uczeń dobrze rozumie lekcję, którą wydaje.

Każda lekcja niższych kursów jest podzielona na dwie części (A i B), powiązane z sobą wspólnością treści. Najczęściej zapewne trudnoby było przejść z uczniami od razu całą lekcję (A i B), więc można ją podzielić na dwie osobne lekcje.

Zadania dołączone na końcu każdej lekcji, są przeznaczone poczęści do piśmiennego opracowania, a poczęści do ćwiczeń ustnych. Wogóle, gdzie wyraźnie nie zaznaczono, iż zadanie ma być opracowane piśmiennie, wymaga się tylko ustnych ćwiczeń. Jednak pozostawiamy uznaniu nauczyciela, gdzie ma żądać opracowania piśmiennego choćby części jakiego zadania.

Oczywiście, nieraz wypadnie na należyte opracowanie zadań przeznaczyć osobną lekcję; zadawanie od razu i tekstu gramatyki, i zadań piśmiennych byłoby w wielu razach przeciążaniem ucznia.

Szanownych krytyków proszę o wstrzymanie się z ostatecznym sądem o mej pracy aż do wyjścia ostatniego kursu.

Warszawa, w wrześniu 1905.

Antoni Krasnowolski.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

Zdanie nierozwinięte i części mowy odmienne.

LEKCJA I.

A.

Człowiek pracuje. Krawiec szyje. Brat pisze. Pan daje. Koń biegnie. Wróbel skacze. Ryba pływa. Pies szczeka. Żaba skrzeczy. Drzewo rośnie. Róża kwitnie. Kamień leży. Dom stoi. Złoto błyszczy. Woda płynie.

Człowiek pracuje—jest to połączenie wyrazów, oznaczające pewną myśl albo spostrzeżenie. Również i inne połączenia wyrazów, przytoczone powyżej, oznaczają pewną myśl albo spostrzeżenie.

Połączenie wyrazów, oznaczające pewną myśl albo spostrzeżenie, nazywa się zdaniem.

Człowiek pracuje — Krawiec szyje i t. d. — są to zdania.

O kim jest mowa w zdaniu: Człowiek pracuje? (o człowieku). O kim jest mowa w zdaniu: Pies szczeka? (o psie). O czym jest mowa w zdaniu: Woda płynie? (o wodzie) O kim lub o czym jest mowa w każdym z przytoczonych powyżej zdań?

Nazwa osoby, zwierzęcia lub rzeczy, o których w zdaniu jest mowa, nazywa się podmiotem zdania.

Kto pracuje?—Człowiek. Kto szczeka?—Pies. Co płynie?—Woda.

Podmiot odpowiada na pytanie kto? albo co?

Zadanie I.

Oznacz w powyżej przytoczonych zdaniach podmioty i powiedz, na jakie pytanie każdy z nich odpowiada.

Co wypowiadamy o człowieku w zdaniu: Człowiek pracuje? (że pracuje). Co wypowiadamy o psie w zdaniu: Pies szczeka? (że szczeka). Co wypowiadamy o wodzie w zdaniu: Woda płynie? (że płynie). Co wypowiadamy o każdym z podmiotów zdań powyższych?

To, co w zdaniu wypowiadamy o podmiocie zdania, nazywa się jego orzeczeniem.

Zadanie II.

Oznacz orzeczenia zdań powyżej przytoczonych.

Zadanie III.

Napisz podmioty do następujących orzeczeń: — czyta, — kuje, — hebluje, — strzela, — śpiewa, — piszczy, — zielenieje, — więdnie, — marznie, — pali się.

Zadanie IV.

Napisz orzeczenia do następujących podmiotów: Stolarz —. Krowa —. Robak —. Wrona —. Dziecko —. Lód —. Liść —. Strumień —. Wiatr —. Deszcz —.

I A. Pytania. Co to jest zdanie? — Co to jest podmiot zdania? — Na jakie pytania odpowiada podmiot zdania? — Co to jest orzeczenie zdania?

B.

Człowiek pracuje pilnie. Krawiec szyje ubranie. Brat pisze list. Pan daje żebrakowi jałmużnę. Koń biegnie szybko. Wróbel skacze na drodze. Ryba pływa w wodzie. Pies szczeka na złodzieja. Żaba skrzeczy w bagnie. Drzewo rośnie w lesie. Róża kwitnie w ogrodzie. Stary dom stoi nad stawem. Złoto błyszczy przy świetle. Woda płynie z góry na dół.

W powyższych zdaniach, oprócz podmiotu i orzeczenia, mamy jeszcze inne wyrazy, np. pilnie, ubranie, list, jałmużnę, żebrakowi, na drodze i t. d.

Wyrazy, zawarte w zdaniu oprócz podmiotu i orzeczenia, nazywają się drugorzędnymi członkami zdania.

Podmiot i orzeczenie są to główne członki zdania.

Zdanie, składające się tylko z podmiotu i orzeczenia, nazywa się zdaniem nierozwiniętym.

Zdanie, w którym oprócz podmiotu i orzeczenia są jeszcze członki drugorzędne, nazywa się zdaniem rozwiniętym.

Zadanie V.

Wykaż w powyżej przytoczonych zdaniach członki drugorzędne.

Zadanie VI.

Napisz drugorzędne członki do następujących zdań:

Matka czyta. Szewc robi. Ślimak pełza. Słowik śpiewa. Lis kryje się. Woda marznie. Lód taje. Chłopiec płacze. Dziewczynka śmieje się. Żelazo parzy. Ojciec idzie. Sąsiad prosi. Książka leży. Gwiazdy świecą.

I B. Pytania. Co to są drugorzędne członki zdania?—Co to są główne członki zdania?—Co to jest zdanie nierozwinięte?—Co to jest zdanie rozwinięte?

LEKCJA II.

A.

Człowiek pracuje. Krawiec szyje. Brat pisze. Pan daje. Wróbel skacze. Ryba pływa. Pies szczeka. Żaba skrzeczy. Drzewo rośnie. Róża kwitnie. Kamień leży. Dom stoi. Złoto błyszczy. Woda płynie.

Oznacz jeszcze raz podmioty powyższych zdań!

Co oznaczają wyrazy: człowiek, krawiec, brat, pan? (ludzi). Co oznaczają wyrazy: wróbel, ryba, pies, żaba? (zwierzęta). Co oznaczają wyrazy: drzewo, róża, kamień, dom, złoto, woda? (rzeczy).

Wyrazy, oznaczające ludzi, zwierzęta lub rzeczy, czyli nazwy ludzi, zwierząt lub rzeczy nazywają się imionami rzeczownikami czyli rzeczownikami.

Nazwy ludzi lub zwierząt są to imiona żywotne.

Imiona żywotne dzielą się na osobowe (czyli ludzkie) i zwierzęce.

Nazwy rzeczy są to imiona nieżywotne.

Zadanie VII.

Z następujących opowiadań wybierz wszystkie rzeczowniki i napisz osobno: osobowe, zwierzęce i nieżywotne.

Kłamca.

„Wilk! wilk!” zawołał pastuch i poruszył całą ludność wiejską, pracującą w polu. Ludzie mu uwierzyli i przybiegli na pomoc z widłami i kłonicami. Wtenczas pastuszek ich wyśmiał. Wilka wcale nie było; chłopiec chciał tylko zażartować sobie z ludzi. Za to nie ominęła go kara.

Na drugi dzień wilk rzeczywiście przyszedł. Chłopiec wołał pomocy. Ale nikt na to nie zważał, bo nikt mu już nie wierzył. Wilk wpadł pomiędzy owce i wielką zrządził szkodę.

Skarb zakopany.

Pewien wieśniak miał trzech synów. Krótko przed śmiercią rzekł do nich: „Pozostawiam wam tylko tę chatę i tę winnicę. A w winnicy jest zakopany skarb. Kopcie tylko pilnie, a napewno go znajdziecie.” Zaraz po śmierci ojca synowie wzięli rydle i motyki i zaczęli kopać w winnicy. Przekopali całą winnicę, ale skarbu nie znaleźli. Zato następnego roku mieli winogron daleko więcej. Wtenczas dopiero zrozumieli, o jakim skarbie ojciec im mówił. Odtąd bardzo pilnie pracowali w winnicy i wkrótce doszli do majątku.

Zadanie VIII.

Napisz po 10 imion osobowych, zwierzęcych i nieżywotnych.

B.

Nazwy ludzi, zwierząt, roślin, minerałów, budynków, sprzętów, narzędzi i wielu innych rzeczy, oznaczają przedmioty, podpadające pod nasze zmysły, t. j. takie przedmioty, które można widzieć lub których można się dotykać; np. człowiek, krawiec, brat, pan, wróbel, ryba, pies, żaba, drzewo, róża, kamień, dom, złoto, woda, stół, nóż i t. p.

Ale mamy jeszcze nazwy rzeczy, nie podpadających pod nasze zmysły, t. j. takich rzeczy, które sobie tylko wyobrażamy w umyśle; np. dobroć, złość, cnota, brzydota, spokój, cisza, praca, zdziwienie, radość i t. p.

Nazwy osób, zwierząt lub rzeczy, podpadających pod nasze zmysły, nazywamy imionami konkretnymi czyli zmysłowymi.

II A. Pytania. Co to jest rzeczownik? — Co to są imiona żywotne? — Jak się dzielą imiona żywotne? — Co to są imiona nieżywotne?

Nazwy rzeczy, nie podpadających pod [nasze zmysły, t. j. takich, które /sobie tylko wyobrażamy w umyśle, nazywamy imionami oderwanemi czyli umysłowemi.

Zadanie IX.

Z następującego opowiadania wypisz osobno imiona zmysłowe (żywotne i nieżywotne) i osobno imiona umysłowe.

Ojciec siedzi u steru.

Wielka łódź płynęła po morzu, a burza nią miotła. W łodzi było kilkunastu ludzi, i wszyscy byli w wielkim strachu. Tylko mały synek sternika zachowywał spokój i wyraził swe zdziwienie z tej obawy ludzi. Inni podziwiali nieustraszonosc chłopca. Lecz on im rzekł spokojnie: „Czegoż mam się bać? Przecież mój ojciec siedzi u steru!”

Zadanie X.

Napisz 5 imion umysłowych, oznaczających jaką wadę (np. lenistwo, upór); 5 imion umysłowych, oznaczających zaletę (np. dobroć, sprawiedliwość); 5 imion umysłowych, oznaczających stan duszy lub uczucie (np. smutek, miłość); 5 imion umysłowych, oznaczających czynność (np. praca, staranie); 5 imion umysłowych, oznaczających czas (np. rok, wiosna, poranek).

LEKCJA III.

A.

*Brat pisze. Józef pisze. Brat Józef pisze.
Król rządzi. Jan rządzi. Król Jan rządzi. Pies
szczeka. Burek szczeka. Pies Burek szczeka.
Rzeka płynie. Wisła płynie. Rzeka Wisła pły-
nie. Góry się wznoszą. Tatry się wznoszą. Góry
Tatry się wznoszą.*

II B. Pytania. Co to są imiona konkretne czyli zmysłowe?—Co to są imiona oderwane czyli umysłowe?

Wymień z powyższych zdań wszystkie rzeczowniki! Czy są to imiona zmysłowe, czy umysłowe? Które z nich są osobowe, które zwierzęce, a które nieżywotne?

Jaka jest różnica między imionami brat a Józef?—Braci mogą mieć wielu, a brata Józefa tylko jednego, tego właśnie, któremu nadano to imię dla odróżnienia od innych braci. Jaka jest różnica między imionami pies a Burek? Nazwa pies oznacza nietylko tego jednego psa, lecz stosuje się do wszystkich psów, t. j. do wszystkich istot, które należą do gatunku psa; a nazwa Burek oznacza tylko tego psa, któremu nadano to imię dla odróżnienia od innych psów. Podobnie nazwa rzeka stosuje się do wszystkich rzek, a nazwa góra do wszystkich gór; nazwa zaś Wisła tylko do jednej rzeki, nazwa Tatry do jednych gór, tak nazwanych dla odróżnienia od innych.

Imiona takie, jak brat, pies, rzeka, góra, są to imiona gatunkowe czyli pospolite; a imiona takie, jak Józef, Burek, Wisła, Tatry, są to imiona własne.

Imiona zmysłowe dzielą się na imiona pospolite i na imiona własne.

Imię pospolite czyli gatunkowe jest to takie, które się stosuje nie tylko do jednej osoby, zwierzęcia lub rzeczy, lecz do wielu osób, zwierząt lub rzeczy, należących do tego samego gatunku.

Imię własne jest takie, które jest nadane pewnej osobie, pewnemu zwierzęciu lub pewnej rzeczy dla odróżnienia od innych osób, zwierząt lub rzeczy, należących do tego samego gatunku.

Imiona własne nadaje się ludziom, niektórym zwierzętom, a z przedmiotów nieżywotnych: krajom, miastom i wsiom, rzekom, jeziorom, góróm, gwiazdom.

Imiona własne piszemy przez duże litery początkowe.

Jeśli imię własne jest dodane do imienia pospolitego, to kładzie się zawsze po nim.

Zadanie XI.

Dodaj odpowiednie imiona własne do następujących imion pospolitych: ciocia, pan, poeta, król, hetman, pies, kot, królestwo, miasto, wieś, rzeka, jezioro, góra, planeta.

Zadanie XII.

Napisz po 5 imion własnych, oznaczających: 1) ludzi, 2) zwierzęta, 3) kraje, 4) miasta, 5) rzeki, 6) jeziora, 7) góry, 8) gwiazdy.

B.

Porównaj następujące rzeczowniki:

Człowiek — naród. Żołnierz — wojsko. Pan — państwo. Wuj — wujostwo. Towarzysz — towarzystwo. Druh — drużyna. Jeździec — jazda (konnica). Pies — sfora. Koń — stado. Owca — trzoda. Mrówka — mrowie. Drzewo — las. Kwiat — kwiecie. Krzak — zarośle. Kamień — kupa. Sztuka — tuzin.

Rzeczowniki: człowiek, żołnierz, pan, wuj, jeździec, pies, koń, owca, mrówka, drzewo, kwiat, krzak, kamień, sztuka — oznaczają pojedynczą osobę, pojedyncze zwierzę lub rzecz i nazywają się **jednostkowemi**.

Rzeczowniki: naród, wojsko, państwo, wujostwo, towarzystwo, drużyna, jazda, konnica, sfora, stado, trzoda, mrowie, las, kwiecie, zarośle, kupa, tuzin, oznaczają kilka lub wiele rzeczy jednakowych lub podobnych i nazywają się imionami **zbiorowemi**.

III A. Pytania. Jak się dzielą imiona zmysłowe? — Co to jest imię pospolite? — Co to jest imię własne? — Komu i czemu nadajemy imiona własne? — Jak piszemy imiona własne? — Gdzie kładzie się imię własne, połączone z pospolitym?

Porównajmy jeszcze następujące rzeczowniki:

*drewno, glina, wapno, żelazo, złoto, popiół,
woda, mleko, miód, piwo.*

Czy te rzeczowniki oznaczają rzeczy pojedyncze, czy też wiele rzeczy jednakowych lub podobnych? Ani jedno, ani drugie. Np. żelaza może być mniej lub więcej, ale zawsze będzie to żelazo; możemy od kawałka żelaza odciąć kawałek mniejszy lub większy, ale i najmniejszy kawałek będzie żelazem. Podobnie najmniejsza kropelka mleka będzie tak samo mlekiem, jak wielki zbiornik mleka. Czy częśćka, odcięta od wołu, muchy, domu, stołu, młotka, będzie również wołem, muchą, stołem, młotkiem? — Nie. Z drewna, gliny, żelaza, mleka można coś zrobić, co będzie rzeczą jednostkową; np. z drewna — kołek, z gliny — garnek, z żelaza — młot i t. p. Są to więc materiały, z których coś zrobić można. Nazwy takich materiałów nazywają się **imionami materialnemi**.

Imiona zmysłowe dzielą się więc nie tylko na pospolite i własne, lecz także na jednostkowe zbiorowe i materialne.

Imiona jednostkowe oznaczają pojedynczą osobę, zwierzę lub rzecz.

Imiona zbiorowe oznaczają zbiór kilku lub wielu osób, zwierząt lub rzeczy.

Imiona materialne oznaczają materiał, którego najmniejsza częśćka ma tę samą nazwę co i część większa.

Imionami jednostkowymi i zbiorowymi mogą być zarówno imiona osobowe i zwierzęce, jak nieżywotne.

Imiona materialne należą zawsze do nieżywotnych.

Zadanie XIII.

Napisz odpowiednie imiona zbiorowe do następujących jednostkowych: poganin, rycerz, duchowny, chłop, szlachcic, młodzieniec, służący, piechur, brat

i siostra, król i królowa, pan i pani, stryj i stryjenska, Wojciech i Wojciechowa, robak, pióro.

Zadanie XIV.

Dopisz odpowiednie imiona jednostkowe do następujących zbiorowych: mieszczaństwo, żydostwo, braterstwo, podkomorstwo, hrabiostwo, Janostwo, sąsiedztwo, diatwa, psiarnia, snop, garść żyta, igliwie, stos drzewa.

Zadanie XV.

Napisz po 5 imion materialnych: 1) oznaczających płyny, 2) oznaczających minerały, 3) oznaczających różne materiały, pochodzące ze świata roślinnego.

C.

Porównaj następujące rzeczowniki:

Chłopiec — chłopczyk — chłopczyzna. Koń — konik — koniczek. Stół — stółik — stoliczek. Nóż — nożyk. Pies — piesek — psina. Kot — kotek. Panna — panienka — panienczka. Krowa — krówka. Księża — księżka — księżeczka. Ława — ławka — ławeczka. Ręka — rączka — rączyna. Koło — kółko — kółeczko. Dzieci — dziecko — dzieciątko — dziecina.

Co to jest chłopczyk? (mały chłopiec). Co to jest konik? (mały koń). Co to jest koniczek? (mały konik) Nożyk? (mały nóż).

Widzimy, że od rzeczowników można tworzyć inne rzeczowniki, oznaczające taką samą osobę lub rzecz, tylko mniejszą. Takie przerabianie rzeczowników nazywa się ich

III B. Pytania. Jak dzielą się imiona zmysłowe? — Co to są imiona jednostkowe? — Co to są imiona zbiorowe? — Co to są imiona materialne? — Do jakich imion mogą należeć imiona jednostkowe, zbiorowe i materialne?

zdrabnianiem; niektóre rzeczowniki można zdrabniać po kilka razy; np. panna—panienka—panieneczka; koło—kółko—kółeczko; chłopiec—chłopczyk—chłopczyzna—chłopię—chłopiątko.

Rzeczowniki zdrobniałe są to więc rzeczowniki, utworzone od innych rzeczowników, a oznaczające taką samą osobę lub rzecz, tylko mniejszą.

Do rzeczowników zdrobniałych są podobne pieszczotliwe; np. ojczulek, mamusia, Józio, Zosia, stryjcio, wujcio, dziadunio, chlebuś.

 Rzeczowniki zgrubiałe i pogardliwe, przeciwnie, oznaczają osobę lub rzecz wielką, niezgrabną lub wstrętną; np. chłopisko, kobiecisko, wilczyisko, psisko, dzieciak, żydziak, synal, dziewucha, dziadyga.

Zadanie XVI.

Od następujących rzeczowników utwórz odpowiednie zdrobniałe i zgrubiałe: żołnierz, szewc, Niemiec, baba, koń, osieł, szabla, miasto, dom, Paweł, Jan.

Zadanie XVII.

Z następującego opowiadania wybierz wszystkie rzeczowniki i napisz osobno: 1) imiona umysłowe: 2) imiona zmysłowe. Przy zmysłowych dodaj, czy są osobowe, zwierzęce czy nieżywotne; czy są pospolite czy własne; oraz, czy są jednostkowe, zbiorowe czy materjalne; nareszcie przy zdrobniałych, pieszczotliwych i zgrubiałych dopisz odpowiednią nazwę; np. ojciec, osob., włas., posp., jedn.

Tomek, osob., jedn., zdrobn.

Podkowa.

Ojciec Mateusz, roztropny gospodarz wiejski, wyszedł do sąsiedniej wioski z synem swoim Tomaszem. Na drodze spostrzegł kawał podkowy i rzekł: „Patrząno, Tomku! Koło

kamyka leży kawał zgubionej podkowy; podnieś to i schowaj!" — „Ee..., mój tatuniu,” odpowiedział Tomek, „na co się to przyda? Niema się po co i schylać.”

Sam więc Mateusz, nie rzekszy ani słowa, podniósł kawałek żelaza i schował go do kieszeni.

Skoro nadeszli do sąsiedniej wioski, Mateusz sprzedał znaną podkowę kowalowi, a za pozyskanych parę groszy kupił wybornych wisien, poczym ruszyli w dalszą drogę.

Dzień był bardzo gorący. Tomek omdlewał z pragnienia, ale na nieszczęście za wioską rozciągały się obszerne piaski, na których nie było ani drzew cienistych, ani najmniejszego strumyka lub sadzawki.

Wtedy Mateusz niby przez nieostrożność upuścił jedną wiśnię. Tomek podniósł ją z chciwością i natychmiast zjadł. Po chwili ojciec upuścił drugą, potem trzecią, a Tomek z równym podnosił ją pośpiechem. Tym sposobem Mateusz poupuszczał wszystkie wiśnie, zmuszając niby mimowolnie syna, aby po każdą schylał się osobno.

Skoro już Tomek zjadł wszystkie wiśnie i ugasił cokolwiek pragnienie, ojciec obrócił się do niego z uśmiechem i rzekł: „Widzisz, leniuchu! Gdybyś się był raz jeden schylił po kawałek podkowy, nie potrzebowałbyś być schylać się po każdą wiśnię, bo byłbyś je sobie sam mógł kupić. Pamiętaj, że każda najdrobniejsza rzecz może przezornemu człowiekowi przynieść pożytek.”

LEKCJA IV.

A.

Ten pan. Ta pani. To dziecko.

Ten dom. Ta chata. To pole.

Przed rzeczownikami pan i dom postawiliśmy słówko ten; przed rzeczownikami pani i chata postawiliśmy

III C. Pytania. Co to są rzeczowniki zdrobniałe? — Co to są rzeczowniki zgrubiałe?

słowo ta; przed rzeczownikami dziecko i pole — słowo to.

Czyż można powiedzieć: ta pan, albo ten pani albo ten dziecko?

Podobnie przed rzeczownikami: szewc, koń, dąb, płot, kamień możemy postawić słowo ten; przed rzeczownikami: żebraczka, krowa, lipa, ściana, kreda możemy postawić słowo ta; przed rzeczownikami: cielę, koło, morze, imię — słowo to.

Słóvkami ten, ta, to oznaczyliśmy **rodzaj gramatyczny** tych rzeczowników: słówkiem ten — rodzaj **męski**, słówkiem ta — rodzaj **żeński**, słówkiem to — rodzaj **nijaki**, Rzeczowniki: pan, dom, szewc, koń, dąb, płot, kamień są więc rodzaju męskiego; rzeczowniki: pani, chata, żebraczka, krowa, lipa, ściana, kreda — są rodzaju żeńskiego; rzeczowniki: dziecko, pole, cielę, koło, morze, imię — są rodzaju nijakiego.

Rzeczowniki mogą mieć trojaki rodzaj gramatyczny: męski, żeński lub nijaki.

Nazwy mężczyzn i zwierząt samców są rodzaju męskiego (np. ten brat, kowal, winowajca, kogut); nazwy kobiet i zwierząt samic są rodzaju żeńskiego (np. ta pani, córka, kura); nazwy istot żyjących, kończące się na — ę, są rodzaju nijakiego (np. to dziecię, pacholę, cielę); nazwy przedmiotów nieżywotnych są albo męskie, albo żeńskie, albo nijakie.

Zadanie XVIII.

Z następującego opowiadania wypisz osobno rzeczowniki męskie, żeńskie i nijakie.

Pies owczarski i pieski pokojowe.

Stary pies owczarski, który przez cały dzień wiernie pilnował stada owiec, wieczorem przechodził przez ulice miasteczka. Zaledwie się pokazał, kiedy mopsiki i inne rozma-

te małe pieski rzuciły się ku niemu i zawzięcie ujadać zaczęły. Ale on spokojnie szedł swą drogą i nie raczył nawet się obejrzeć. Przechodząc koło jatek, spotkał się z przyjacielem, psem rzeźnika. Ten rzekł do niego: „Jakże możesz tak spokojnie znosić to nędzne ujadanie tych psiaków? Dlaczego nie pochwycisz choćby jednego z nich za kark i porządnie nie wytarmosisz, aby się nauczyły grzeczności?” — „Ba,” odrzekł pies owczarski, „a to na co? Gryźć mię, nie gryzą, a ich głupie ujadanie nic mi nie szkodzi. Wiem ja dobrze, że mam ostre zęby, ale szkoda ich na te psiny: potrzebne mi są na wilka!”

Zadanie XIX.

Napisz po 10 rzeczowników męskich, żeńskich i nijakich; z nich połowa ma być żywotnych, a połowa nieżywotnych.

B.

Człowiek pracuje—Ludzie pracują.

Krawiec szyje—Krawcy szyją.

Brat pisze—Bracia piszą.

Pan daje—Panowie dają.

Koń biegnie—Konie biegną.

Wróbel skacze—Wróble skaczą.

Ryba pływa—Ryby pływają.

Pies szczeka—Psy szczekają.

Żaba skrzeczy—Żaby skrzeczą.

Drzewo rośnie—Drzewa rosną.

Róża kwitnie—Róże kwitną.

Kamień leży—Kamienie leżą.

Dom stoi—Domy stoją.

Porównaj zdania: Krawiec szyje i krawcy szyją. W obydwu zdaniach jest użyty ten sam rzeczownik krawiec;

IV A. Pytanie. Iloraki może być rodzaj gramatyczny rzeczowników?

tylko że w pierwszym jest mowa o jednym krawcu, a w drugim o dwóch, kilku lub wielu krawcach. W pierwszym zdaniu rzeczownik krawiec jest użyty w **liczbie pojedynczej**, a w drugim krawcy—w **liczbie mnogiej**. Podobnie rzeczowniki: człowiek, brat, pan, koń, wróbel, ryba i t. d. są użyte w liczbie pojedynczej, a ludzie, bracia, panowie, konie, wróble i t. d. — w liczbie mnogiej.

Rzeczowniki odmieniają się przez liczby.

Liczb jest dwie: liczba pojedyncza i liczba mnoga.

Zadanie XX.

Napisz liczbę mnogą następujących rzeczowników: wuj, ojciec, malarz, nauczyciel, wół, kret, klon, ząb, palec, matka, córka, wrona, łąka, gospodyni, koło, kółko, morze, imię, dziecko.

Zadanie XXI.

Napisz liczbę pojedynczą następujących rzeczowników: królowie, doktorzy, rycerze, przyjaciele, goście, sępy, jastrzębie, doły, koty, jeże, panny, ławki, dłonie, zwierciadła, pola, plemiona, cięła.

LEKCJA⁵₂V.

A.

Sąsiad pomaga mi w pracy.

Ogród sąsiada jest piękny.

Udzieliłem pomocy sąsiadowi.

Prosiłem sąsiada o pomoc.

Pomóż mi, sąsiedzie!

Pracowałem razem z sąsiadem.

Rozmawiamy o sąsiedzie.

IV B. Pytanie. Ile liczb odróżniamy w odmianie rzeczowników i jak się te liczby nazywają?

*Sąsiedzi pomagają mi w pracy.
Ogrody sąsiadów są piękne.
Udzielitem pomocy sąsiadom.
Prosiłem sąsiadów o pomoc.
Pomóżcie mi, sąsiedzi!
Pracowałem razem z sąsiadami.
Rozmawiamy o sąsiadach.*

W powyższych zdaniach mamy rzeczownik sąsiad w różnych odmianach czyli formach. Wiemy już, że sąsiad jest liczbą pojedynczą, a sąsiedzi liczbą mnogą. Ale sąsiada, sąsiadowi, sąsiedzie, sąsiadem — jest tak samo liczbą pojedynczą, jak sąsiad; podobnie sąsiadów, sąsiadom, sąsiadami, sąsiadach — jest liczbą mnogą, tak samo jak sąsiedzi. Mamy tu więc, oprócz odmiany przez liczbę, jeszcze inną odmianę, zależną od budowy zdania. Np. nie mogę powiedzieć: pomagam sąsiada, lecz tylko: pomagam sąsiadowi; nie mogę powiedzieć: prosiłem sąsiadowi, lecz tylko: prosiłem sąsiada.

Widzimy, że ta odmiana rzeczownika polega na różnych końcówkach, przyjmowanych przez rzeczownik, zależnie od budowy zdania.

Różne formy, które rzeczownik przybiera zależnie od budowy zdania, nazywają się przypadkami.

Odmiana rzeczownika przez liczby i przypadki nazywa się deklinacją.

Przypadków mamy w języku polskim, zarówno w liczbie pojedynczej, jak w mnogiej, siedem. Nazwy przypadków są następujące: mianownik, dopełniacz, celownik, bierownik, wołacz, narzędnik i miejscownik.

Przypadki odróżniamy podług pytań, na które odpowiadają: Mianownik odpowiada na pyt. kto? lub co? np. sąsiad, matka, wilk, koło.

Dopełniacz odpowiada na pyt. kogo? czego? czyj?
np. sąsiada, matki, wilka, koła.

Celownik odpowiada na pyt. komu? czemu? np. sąsiadowi, matce, wilkowi, kołu.

Biernik odpowiada na pyt. kogo? co? np. sąsiada, matkę, wilka, koło.

Wołacz używa się, gdy zwracamy wprost mowę do kogo;
np. sąsiedzie! matko! wilku! koło!

Narzędnik odpowiada na pyt. kim? czym? np. sąsiadem, matką, wilkiem, kołem.

Miejscownik odpowiada na pyt. w kim? w czym? albo o kim? o czym? np. o sąsiedzie, matce, wilku, kole.

W liczbie mnogiej stosujemy te same pytania, co w liczbie pojedynczej; np. **Mianownik** kto albo co to jest? To są sąsiedzi, matki, wilki, koła. **Dopełniacz**. Czyj to ogród? Sąsiadów, matek i t. d.

B.

Przykłady deklinacji.

Liczba pojedyncza

1. M. kto? co?	syn	krowa	jabłko
2. D. kogo? czego? czyj?	syna	krowy	jabłka
3. C. komu? czemu?	synowi	krowie	jabłku
4. B. kogo? co?	syna	krowę	jabłko
5. W. —	synu!	krowo!	jabłko!
6. N. kim? czym?	synem	krową	jabłkiem
7. M. o kim? o czym?	o synu	o krowie	o jabłku.

Liczba mnoga.

1. M. kto? co?	synowie	krowy	jabłka
1. D. kogo? czego? czyj?	synów	krów	jabłek

V A. Pytania. Co to są przypadki rzeczownika? — Co to jest deklinacja rzeczownika? — Ile jest przypadków i jak się nazywają? — Jak odróżniamy przypadki? — Na jakie pytanie odpowiada każdy z tych przypadków?

3. C. komu? czemu?	synom	krowom	jabłkom
4. B. kogo? co?	synów	krowy	jabłka
5. W. —	synowie!	krowy!	jabłka!
6. N. kim? czym?	synami	krowami	jabłkami
7. M. o kim? o czym?	o synach	o krowach	o jabłkach

Zadanie XXII.

Wypisz z następującego opowiadania wszystkie rzeczowniki, przy każdym z nich napisz pytanie, na które odpowiada, i wymień przypadek i liczbę. Np. osieł, kto? *mian. licz. poj.*; workami, czym? *narzędn. l. mn.*

Osieł i koń.

Osieł, objuczony ciężkimi workami, szedł obok konia młodego i silnego, którego pan oszczędzał i żadnym ciężarem nie obarczył. „Odbierz mi część juków!” prosił osieł konia, „bo już upadam pod ciężarem nad siły.” — „Co mi tam!” odrzekł koń, „wy osły, jesteście stworzone do noszenia ciężarów, a pięknej i dumnej postawie mojej te podłe worki nie przystoją. Weź się w kupę, a jakoś poradzisz!” Ciężko dysząc i z opuszczoną głową biedny osieł włókł się dalej; lecz z sił wyczerpany, wkrótce padł na drodze i życie zakończył. Pan po niewczasie żałował swej niesprawiedliwości i po krótkim namysle cały ładunek osła włożył na konia, a w dodatku jeszcze i skórę osła, której nie chciał porzucić na drodze. Teraz dopiero, czując na sobie ciężar, koń westchnął i odczuł smutny los towarzysza; lecz było już za późno.

Zadanie XXIII.

Napisz odpowiedzi na następujące pytania, najpierw w liczbie pojedynczej, a potem w liczbie mnogiej, używając w każdej odpowiedzi tego samego rzeczownika:

Kto cię uczy? — Czyja jest ta książka? — Komu masz wierzyć? — Kogo powinieneś szanować? — Z kim lubisz rozmawiać? — O kim mówiłeś z kolegą?

LEKCJA VI.

A.

Brat jest oficerem. Wilk jest zwierzęciem. Szczupak jest rybą. Pszczoła jest owadem. Dąb jest drzewem. Żelazo jest kruszczem. Stół jest sprzętem. Nóż jest narzędziem.

W powyższych zdaniach podmiotem jest rzeczownik w mianowniku. Jakie tu są orzeczenia? (jest oficerem, jest zwierzęciem, jest rybą i t. d.).

Orzeczenie jest tu więc złożone, gdyż składa się z dwóch słów: z słówka jest i z rzeczownika.

W którym przypadku są tu użyte rzeczowniki oficerem, zwierzęciem, rybą, owadem, drzewem, kruszczem, sprzętem, narzędziem?

Na jakie pytanie odpowiada w powyższych zdaniach orzeczenie?

Orzeczenie, w którego skład wchodzi rzeczownik, nazywa się orzeczeniem rzeczownym.

Orzeczenie rzeczowne odpowiada na pytanie: czym jest podmiot?

Orzeczenie rzeczowne składa się z łącznika i orzecznika rzeczownego.

Za łącznik służy słówko być (jest, są).

Orzecznik rzeczowny kładzie się w narzędniku.

Zadanie XXIV.

Zamień w zdaniach, przytoczonych na czele tej lekcji, liczbę pojedynczą na mnogą.

Zadanie XXV.

Dodaj orzeczniki rzeczowne do następujących podmiotów:
Oficer jest—.Krawiec jest—.Osieł jest—.Jaskółka jest—.
Lin jest—.Mucha jest—.Lipa jest—.Dom jest—.Krzesło jest—.
Szwecja jest—.Młotek jest—.

Zadanie XXVI.

Napisz te same zdania w liczbie mnogiej.

B.

Brat przyjechał wieczorem. Ojciec jechał lasem. Ogród jest własnością sąsiada. Sąsiad pomaga sąsiadowi. Brat buduje dom. Brat rozmawia z siostrą. Drzewo rośnie w ogrodzie. Uczeń idzie do szkoły.

Co jest podmiotem, a co orzeczeniem w każdym z powyższych zdań? — Więc rzeczowniki: wieczorem, lasem, sąsiada, sąsiadowi, dom, siostrą, ogrodzie, szkoły—nie są ani podmiotem, ani orzeczeniem, a zatem są drugorzędnymi członkami zdania.

Którym przypadkiem są rzeczowniki: wieczorem, lasem, siostrą? — A zatem narzędnik może być nietylko orzecznikiem, lecz także drugorzędnym członkiem zdania

Któreymi przypadkami są rzeczowniki: sąsiada, sąsiadowi, dom, ogrodzie, szkoły?

Przed miejscownikiem ogrodzie mamy tu słówko *w*, przed narzędnikiem siostrą — słówko *z*, a przed dopełniaczem szkoły—słówko *do*.—*W*, *z*, *do*—są to przyimki.

VI A. Pytania. Co to jest orzeczenie rzeczowne?—Na jakie pytanie odpowiada orzeczenie rzeczowne? — Z czego składa się orzeczenie rzeczowne? — Co służy za łącznik w orzeczeniu złożonym? — W którym przypadku kładzie się orzecznik rzeczowny?

Przymikiem jest słówko nieodmienne, łączące się z pewnym przypadkiem rzeczownika.

Wszystkie przypadki, oprócz mianownika, albo same, albo w połączeniu z przymikiem, mogą być drugorzędnymi członkami zdania.

Narzędnik może być nie tylko drugorzędnym członkiem zdania, ale i orzecznikiem.

Czym w zdaniu bywa mianownik?

Zadanie XXVI.

Z następującego opowiadania wybierz wszystkie rzeczowniki (wraz z przymkami, jeśli przed nimi się znajdują) i oznacz, w którym przypadku są użyte i jakim są członkiem zdania; np. osieł, *mian.*, *podmiot*, od młynarza, *dopełniając, człon. drug.*

Osieł w lwiej skórze.

Osieł uciekł od młynarza do lasu. Tam znalazł świeżą skórę lwią. Odział się w nią, bo chciał udawać lwa. Zwierzęta przestraszone uciekały przed osłem. Osieł z tej ucieczki bardzo się cieszył. Ale chciał jeszcze bardziej nastraszyć zwierzęta. Więc zaczął ryczeć, naturalnie po osłemu: aj! Po tym głosie zwierzęta zaraz osła poznały. Przybiegły, ściągnęły z osła skórę i wyśmiewały się z figlarza.

LEKCJA VII.

A.

Ojciec jest dobry. Matka jest dobra. Dziecko jest dobre. Chleb jest tani. Książka jest tania. Ubranie jest tanie.

VI B. Pytania. Co to jest przymek? — Czym mogą być w zdaniu wszystkie przypadki, oprócz mianownika? — Czym może być w zdaniu narzędnik? — Czym w zdaniu bywa mianownik?

Jakie są podmioty powyższych zdań?—Co w nich jest orzeczeniem? (jest dobry, jest dobra, jest dobre i t. d.).

Na jakie pytanie odpowiada orzeczenie w zdaniu: ojciec jest dobry? (na pyt. jaki jest ojciec?).

Na jakie pytanie odpowiada orzeczenie w pozostałych zdaniach? (jaki jest podmiot?).

! Z czego składa się tu orzeczenie? (Z łącznika jest, oraz z orzeczników: dobry, dobra, dobre, tani, tania, tanie).

Czy jest to orzecznik rzeczowny?—Nie, bo nie odpowiada na pytanie: czym jest podmiot?

Czy słówka: dobry, dobra, dobre, tani, tania, tanie są rzeczownikami?—Nie, bo nie oznaczają ani osoby, ani zwierzęcia, ani rzeczy.

Więc co oznaczają?—Oznaczają pewien przymiot, przypisywany osobie lub rzeczy.

Takie słówka nazywają się **przymiotnikami**.

Orzeczenie, w którego skład wchodzi łącznik z przymiotnikiem, nazywa się **orzeczeniem przymiotnym**.

Orzeczenie przymiotne odpowiada na pytanie: jaki jest podmiot?

Przymiotnik jestto część mowy, przyznająca jakiej osobie lub rzeczy pewien przymiot.

Czy mogę powiedzieć: ojciec jest dobra, matka jest dobry, dziecko jest dobry lub dobra?—Nie, bo **przymiotnik** musi się zgadzać z **rzeczownikiem** w rodzaju. Przymiotnik w rodzaju męskim kończy się na **-y** lub **-i**, w rodzaju żeńskim na **-a**, w rodzaju nijakim na **-o**.

Zamień w powyższych zdaniach liczbę pojedynczą na mnogą!

Czy mogę powiedzieć: ojcowie są dobry, matki są dobra?—Nie, bo **przymiotnik** musi się zgadzać z **rzeczownikiem** nietylko w rodzaju, ale i w liczbie.

Czy mogę powiedzieć: ojca dobremu, matce dobrą?

Niel Więc jak? (ojca dobrego, matce dobrej); bo przymiotnik musi się zgadzać z rzeczownikiem także w przypadku.

Więc w czym zgadza się przymiotnik z rzeczownikiem, do którego należy?

Przymiotnik zgadza się z rzeczownikiem, do którego należy, w rodzaju, liczbie i przypadku.

Więc w którym przypadku kładzie się orzecznik przymiotny?

Orzecznik przymiotny kładzie się w mianowniku.

A zatem, czy należy mówić: ojciec jest dobrym; matka jest dobrą; dziecko jest dobrym?

Nie, bo niema to orzecznika rzeczownego, lecz jest orzecznik przymiotny.

Zadanie XXVII.

Dodaj orzeczniki przymiotne do następujących podmiotów:

Uczeń jest—. Uczennica jest—. Dziecko jest—. Wół jest—. Krowa jest—. Ciele jest—. Dąb jest—. Łąka jest—. Drzewo jest—. Kamień jest—. Piórko jest—. Koło jest—. Ławka jest—. Stół jest—.

Zadanie XXVIII.

Zamień w tych zdaniach liczbę pojedynczą na mnogą.

B.

Pilny uczeń pracuje.

Książka należy do pilnego ucznia.

Ojciec dał książkę pilnemu uczniowi.

Nauczyciel pochwalił pilnego ucznia.

VII A. Pytania. Co to jest orzeczenie przymiotne? — Na jakie pytanie odpowiada orzeczenie przymiotne? — Co to jest przymiotnik? — W czym zgadza się przymiotnik z rzeczownikiem, do którego należy? — W którym przypadku kładzie się orzecznik przymiotny?

Nauczyciel cię pochwali, pilny uczniu!
Nauczyciel rozmawia z pilnym uczniem.
Nauczyciel mówi o pilnym uczniu.

Wyszukaj podmioty i orzeczenia w powyższych zdaniach! Jaki przymiotnik powtarza się w tych wszystkich zdaniach? Czy przymiotnik pilny jest w tych zdaniach podmiotem albo orzecznikiem? — Nie; więc jest drugorzędnym członkiem zdania.

Do którego rzeczownika należy przymiotnik pilny w powyższych zdaniach? W czym ten przymiotnik zgadza się z rzeczownikiem uczeń?

Przymiotnik pilny określa tu bliżej rzeczownik uczeń czyli jest jego **określeniem przymiotnym**.

Przymiotnik, dodany jako drugorzędny członek zdania, bezpośrednio do rzeczownika, nazywa się jego **określeniem przymiotnym**.

Więc przymiotnik może być w zdaniu albo orzecznikiem, albo określeniem przymiotnym.

Określenie przymiotne zgadza się z określonym rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku.

Odmiana przymiotnika przez liczby i przypadki nazywa się również **deklinacją**.

Zadanie XXIX.

Dodaj określenia przymiotne do wszystkich rzeczowników w następujących zdaniach:

Uczeń pracuje. Koń biegnie. Siostra pisze. Chata stoi. Koło się toczy. Pole widnieje. Wróbel jest ptakiem. Szczupak jest rybą. Złoto jest kruszczem. Uczniowie pracują. Chaty stoją. Pola widnieją. Pszczoły są owadami. Wilki są zwierzętami. Chłopiec jest leniwy. Dziewczynka jest pilna. Morze jest głębokie. Kajety ucznia są czyste. Dom sąsiada jest wysoki. Sąsiad pomaga dzieciom. Nauczyciel chwali ucznia. Pan rozmawia ze sługą. Nauczyciel mówi o słońcu.

Zadanie XXX.

Wypisz wszystkie przymiotniki z następującego opisu i oznacz, czy są użyte jako orzecznik, czy jako określenie przymiotne.

Mucha.

Mucha jest owadem bardzo dokuczliwym. Ma małą głowę z dużymi oczami, z dwoma różkami i smoczkiem. Dwa skrzydła muchy są krótkie i pokryte żyłkami. Ma sześć nóg członkowatych. Ciało muchy pokryte jest delikatnymi włoskami. Barwa muchy jest ciemno-popielata. Mucha żywi się rzeczami słodkimi i soczystymi.

LEKCJA VIII.

A.

Jaki może być postępek człowieka?—Dobry, zły, szlachetny, niegodziwy, rozsądny, głupi i t. p.

Co oznaczają te przymiotniki?—Jaką zaletę albo wadę. Które z nich oznaczają zaletę, a które wadę?

Jaka jest barwa śniegu, atramentu, trawy, krwi, złota, nieba?

Jaki jest kształt koła, stołu, ławki, arkusza papieru? (okrągły, podługowaty, czworoboczny, kwadratowy i t. p.).

Jakie mogą być rozmiary domu, ogrodu, książki? (wielki, mały, długi, krótki, szeroki, wąski, wysoki, niski, głęboki, płytki, gruby, cienki i t. p.).

Jaka może być każda rzecz pod względem wagi? (lekka, ciężka). Jaką może być w dotknięciu (miękką, twardą, gładką, szorstką, mokra, sucha i t. p.).

VII B. Pytania. Co to jest określenie przymiotne?—Czym może być przymiotnik w zdaniu?—W czym zgadza się określenie przymiotne z określonym rzeczownikiem? — Jak się nazywa odmiana przymiotnika przez liczby i przypadki?

Otóż zalety i wady—są to własności wewnętrzne; barwy, kształty, rozmiary, waga, wrażenie dotykowe i t. p.—są to własności czyli cechy zewnętrzne.

Przymiotniki, oznaczające własności czyli cechy wewnętrzne albo zewnętrzne jakiej osoby albo rzeczy, nazywają się przymiotnikami jakościowymi.

Przymiotniki jakościowe odpowiadają na pytanie: jaki? jaka? jakie?

Jakim przymiotnikiem nazwiemy dom, należący do stryja, i łaskę, należącą do wuja? (stryjów dom, wujowa łaska). Jak nazwiemy kapelusz, należący do mamy, i książkę, należącą do pani? (mamin kapelusz, panina książka). Jak nazwiemy majątek, pochodzący od ojca, i wino, pochodzące z Francji? (majątek ojcowski, wino francuskie). Jakim przymiotnikiem nazwiemy skórę, pochodzącą z wilka, z niedźwiedzia, z zająca? (skóra wilcza, niedźwiedzia, zająca). Jakim przymiotnikiem nazwiemy mięso, pochodzące z wołu, z krowy, z barana, z wieprza, z konia? (mięso wołowe, krowie, baranie, wieprzowe, końskie). Jakim przymiotnikiem nazwiemy kwiaty, mające styczeńność z polem, z ogrodem? (kwiaty polne, ogrodowe).

Przymiotniki, oznaczające należenie do czego, pochodzenie od czego lub styczeńność z czym, nazywają się przymiotnikami dzierżawczymi.

Przymiotniki dzierżawcze odpowiadają na pytanie: czyj? czyja? czyje?

Jakim przymiotnikiem oznaczymy młot, zrobiony z żelaza, kubek, zrobiony ze srebra, garnek, zrobiony z gliny, kij, zrobiony z drewna, stół, zrobiony z dębu? (żelazny młot, srebrny kubek, gliniany garnek, drewniany kij, dębowy stół).

Przymiotniki, oznaczające materiał, z którego jaka rzecz jest zrobiona, nazywają się przymiotnikami materiałnymi.

Przymiotniki materialne odpowiadają na pytanie: z czego zrobiony?

Jakim przymiotnikiem nazwiemy ludzi, mieszkających tutaj i mieszkających tam? (ludzie tutejsi, ludzie tamtejsi). Jakim przymiotnikiem nazwiemy wypadki, które się odbyły dziś, wczoraj, onegdaj, które się odbędą jutro? (wypadki dzisiejsze, wczorajsze, onegdajsze, jutrzejsze).

Przymiotniki tutejszy, tamtejszy określają osobę lub rzecz ze względu na okoliczność miejsca; a przymiotniki dzisiejszy, wczorajszy i t. d. określają osobę lub rzecz ze względu na okoliczność czasu.

Przymiotniki, które określają osobę lub rzecz ze względu na okoliczność miejsca lub czasu, nazywają się przymiotnikami okolicznościowymi.

Więc przymiotniki dzielą się: 1) na przymiotniki jakościowe, 2) przymiotniki dzierżawcze, 3) przymiotniki materialne, 4) przymiotniki okolicznościowe.

Zadanie XXXI.

Napisz po 5 przymiotników jakościowych: a) oznaczających jaką zaletę, b) oznaczających wadę, c) oznaczających rozmiary, d) oznaczających barwę, e) oznaczających wrażenie dotykowe.

Zadanie XXXII.

Napisz rzeczowniki dzierżawcze, utworzone od następujących rzeczowników: Paweł, Anusia, syn, brat, sąsiad, pan, ciocia, siostra, ryś, borsuk, cielę, gęś, kura, gołąb, wróbel, kruk, wrona, ptak, śnieg, lód, dom, kraj, ląd, woda, rzeka, jesień, morze, Niemcy, Włochy, Węgry.

Zadanie XXXIII.

Utwórz przymiotniki materialne od następujących rzeczowników: złoto, miedź, ołów, cyna, mosiądz, kamień, gips, wapno, szkło, porcelana, kość, słoma, papier, lipa, buk, wierzbą, płótno, len, wełna, skóra, rzemień, nić.

B.

Paweł jak tak silny, jak Piotr.

Koń jest silniejszy od człowieka (niż człowiek).

Słoń jest najsilniejszy ze wszystkich zwierząt lądowych.

W każdym z powyższych zdań porównujemy różne przedmioty pod względem siły. W pierwszym zdaniu przyznajemy Pawłowi równą siłę jak Piotrowi; w drugim przyznajemy koniowi większą siłę niż człowiekowi; w trzecim przyznajemy słońowi największą siłę ze wszystkich zwierząt lądowych.

Mamy tu więc trzy stopnie porównania: przymiotnik silny wyraża stopień równy; przymiotnik silniejszy wyraża stopień wyższy, a przymiotnik najsilniejszy — stopień najwyższy.

Podobnie mamy trzy stopnie porównania w następujących zdaniach:

Kreda jest biała. Papier jest bielszy. Śnieg jest najbielszy.

Wisła jest długa. Wołga jest dłuższa. Amazonka jest najdłuższa z rzek.

VIII A. Pytania. Co to są przymiotniki jakościowe? — Na jakie pytanie odpowiadają przymiotniki jakościowe? — Co to są przymiotniki dzierżawcze? — Na jakie pytanie odpowiadają przymiotniki dzierżawcze? — Co to są przymiotniki materialne? — Na jakie pytanie odpowiadają przymiotniki materialne? — Co to są przymiotniki okolicznościowe? — Więc jak się dzielą przymiotniki?

Jaki będzie stopień wyższy i najwyższy od przymiotników: stary, młody, świeży, nowy, piękny, brzydki, gruby, cienki, gładki, ciężki, suchy, czerwony, czarny?

Czy można otrzymać stopień wyższy od przymiotników: matczyń, pański, wilczy, barani, wołowy, żelazny, szklany, tutejszy, dzisiejszy?

Nie! Do jakich przymiotników należą te przymiotniki? — Otóż przymiotniki dzierżawcze, materjalne i okolicznościowe nie tworzą stopni porównania. Więc które przymiotniki je tworzą?

Przymiotniki jakościowe mogą mieć stopnie porównania.

Odróżniamy 3 stopnie porównania: równy, wyższy i najwyższy.

Stopień równy przyznaje jednej osobie lub rzeczy taki sam stopień przymiotu, jak drugiej.

Stopień wyższy przyznaje jednej osobie lub rzeczy wyższy stopień jakiego przymiotu, niż drugiej.

Stopień najwyższy przyznaje pewnej osobie lub rzeczy najwyższy stopień jakiego przymiotu wśród wielu osób lub rzeczy.

Przymiotniki dzierżawcze, materjalne i okolicznościowe nie mają stopni porównania.

Zadanie XXXIV.

Porównaj pod względem wysokości: stół, stół i piec (stół jest wysoki, stół jest—, piec jest—); pod względem grubości: kajet, książkę i album; pod względem cienkości: nić, włos i pajęczynę; pod względem wielkości: chatę, dom i pałac; pod względem małości: pszczołę, muchę i komara; pod względem głębokości: strumień, rzekę i morze; pod względem długości: tydzień, miesiąc, rok; pod względem słodkości: jabłko, miód, cukier.

Zadanie XXXV.

Z następującego opowiadania wypisz osobno przymiotniki jakościowe i dzierżawcze; przy jakościowych oznacz, w którym stopniu są użyte.

Wilczki.

W gęstwinie leśnej było legowisko wilcze. Wilczyca oddała się na prześpiegi, a pozostałe trzy wilczki bawiły się rozmową. Każdy z nich był innego koloru: najstarszy był pstry, średni był zupełnie czarny, a najmłodszy — bury, jak większość wilków. Wkrótce wilczki zaczęły się sprzeczać — o co? — Oto o barwę swej skóry; każdy twierdził o sobie, że jest najładniejszy. Pstry wilczek powoływał się na to, że pstrokaczna w wilczym narodzie należy do rzadkości, a wiadomo przecież, że wszystko, co rzadkie, ma wyższą cenę. Drugi wilczek wskazywał na lśniącą i gładką, a czarną jak węgiel swą sierść, i czyż może być co ładniejszego? — Najmłodszy wilczek, zwyczajny sobie bury wilczek, nie mógł oczywiście pochwalić się ani rzadkością, ani lśniącą sierścią swej skóry, więc tylko zwracał uwagę na to, iż jest zupełnie podobny do matki, i stąd rościł sobie prawo do pierwszeństwa. Sprzeczka przechodziła w kłótnię i stawała się coraz zaciętszą, tak, że wilczki zaczynały wyszczerzać na siebie zęby. Wtym nadeszła matka, która już zdaleka usłyszała hałas i wzajemne pogroźki. Zapytała swą dziatwę o powód tak zawziętej kłótni. Wilczki zaczęły opowiadać, co każdy mówił o sobie, zapytując matkę, czy nie ma racji? Kiedy wilczyca dowiedziała się, o co im chodziło, rzekła ze smutkiem: — O skórę się kłóćcie, niebaczni? Kłótnie w rodzinie wilczej wogóle nie uchodzą, bo mamy dosyć zewnętrznych nieprzyjaciół; a cóż to dopiero za dzieciństwo — kłótnia o własną skórę! Wiecie, jak się wasz spór może skończyć? Oto strzelec, który was zastrzeli, zdejmie z was skórę

i sprzeda ją kuśnierzowi, a ten dopiero osądzi, która skóra piękniejsza; on będzie sędzią tego sporu o wilczą skórę, bo za piękniejszą więcej strzelcowi zapłaci.

LEKCJA IX.

A.

Dwaj panowie przyjechali. Trzy książki leżą na stole. Pierwszy uczeń jest chory. Trzeci dzień mija.

Co jest podmiotem, a co orzeczeniem w powyższych zdaniach? Więc dwaj, trzy, pierwszy, trzeci są tu drugorzędnymi członkami zdania. Na jakie pytanie odpowiada dwaj, trzy? (ile); na jakie pytanie odpowiada pierwszy, trzeci? (który z kolei?) Przy czym stawiamy te pytania?—Stawiamy je przy następujących po nich rzeczownikach (ilu panów? ile książek? który uczeń? który dzień?).

Więc słówka: dwaj, trzy, pierwszy, trzeci określają rzeczowniki, podobnie jak przymiotniki; służą więc za określenie rzeczownika. Ale nie są to przymiotniki; dlaczego? Bo nie odpowiadają na pytanie jaki? ani czyj? ani z czego zrobiony? i nie oznaczają przymiotu; dwaj i trzy oznaczają *ilość*, a pierwszy, trzeci, oznaczają *porządek* czyli *kolej*. Są to liczebniki.

Liczebnik jestto część mowy, oznaczająca liczbę czyli ilość, albo też porządek kolejny osób lub rzeczy.

Liczebniki bywają w zdaniu najczęściej określeniem rzeczownika, ale mogą też być orzecznikiem; np. połowa dziesięciu jest pięć, ten uczeń jest pierwszy.

VIII B. Pytania. Które przymiotniki mogą mieć stopnie porównania? — Ile odróżniamy stopni porównania? — Co oznacza stopień równy, wyższy i najwyższy? — Które przymiotniki nie mają stopni porównania?

Liczebniki dzielą się: 1) na główne czyli ilościowe, odpowiadające na pytanie ile? jakoto: jeden, dwa, trzy, cztery, pięć, sześć i t. d.

2) na liczebniki porządkowe, odpowiadające na pyt. który z kolei? jakoto: pierwszy, drugi, trzeci, czwarty, piąty, szósty i t. d.

3) na liczebniki wielorakie, odpowiadające na pyt. iloraki? np. jednaki, dwojaki, czworaki, pięcioraki lub pojedynczy, podwójny, potrójny, poczwórny lub jednokrotny, dwukrotny, trzykrotny i t. d.

4) na przysłówki liczebne, odpowiadające na pyt. ile razy? lub który raz? np. raz, dwa razy, trzy razy lub dwakroć, trzykroć i t. d., pierwszy raz, drugi raz, po pierwsze, po drugie, po wtóre, po trzecie i t. d.

Do liczebników głównych należą nadto zbiorowe: dwoje, czworo, pięcioro i t. d., oraz ułamkowe: pół, półtora, półtrzecia i t. d., jakoteż liczebniki: oba, obydwu.

Zadanie XXXVI.

Napisz literami następujące liczebniki, wpierw jako główne, potem jako porządkowe: 18, 23, 146, 1855, 10607, 125478.

Zadanie XXXVII.

Odpowiedz piśmiennie na następujące pytania, pisząc liczebniki literami: Ile masz rąk? — Ile masz braci? — Ile masz sióstr? — Ile miesięcy jest w roku? — Ile dni ma miesiąc styczeń? — W którym roku, którego dnia i miesiąca rodziłeś się? — W którym roku i w którym wieku teraz żyjemy? — Którym miesiącem jest kwiecień, a którym grudzień? — Ilorakie mogą być przymiotniki? — Ilorakie mogą być liczebniki?

IX A. Pytania. Co to jest liczebnik? — Czym bywa liczebnik w zdaniu? — Jak dzielą się liczebniki? — Jakie liczebniki należą do głównych?

B.

*Kilka lat upłynęło. Mam jeszcze kilka na-
ście groszy. Sąsiad ma kilkoro dzieci.
Wiele książek leży na stole. Kucharz ma ma-
ło cukru.*

Słowo kilka określa rzeczownik lat; kilkanaście określa rzeczownik groszy; kilkoro określa rzeczownik dzieci; wiele określa rzeczownik książek; a mało — rzeczownik cukru. Są to określenia rzeczowni-
ka, odpowiadające na pytanie ile? Są to więc liczebniki
główne czyli ilościowe. Ale czym się różnią od liczeb-
ników: jeden, dwa, trzy, cztery i t. d.? — Tym, że li-
czebniki: jeden, dwa, trzy, cztery i t. d. określają czyli
oznaczają ilość jednostek *dokładnie*, a kilka, kilkana-
ście, wiele, mało *niedokładnie*, czyli tylko *w przybli-
żeniu*. Wiemy np., że kilka to może być 2, 3, 4, 5, 6,
7, 8 lub 9, a nie więcej; wiemy, że kilkanaście może
być od 11 do 19; że kilkadziesiąt może być od 20 do
90; ale dokładnej liczby te liczebniki nie podają.

Liczebniki dzielą się więc jeszcze na oznaczone i nie-
oznaczone.

Liczebniki oznaczone określają liczbę jednostek do-
kładnie, a nieoznaczone tylko w *przybliżeniu*.

Liczebniki nieoznaczone ilościowe są: kilka, kilka-
naście, kilkadziesiąt, kilkaset, wiele, mało, dosyć, trochę,
nieco, tyle, ile i t. p.

Liczebnikiem nieoznaczonym porządkowym jest ostatni
i przedostatni; do liczebników nieoznaczonych wielora-
kich należą: wieloraki, wielokrotny, niejednokrotny.

Zadanie XXXVIII.

Wypisz wszystkie liczebniki z następującego opisu, osobno
oznaczone, osobno nieoznaczone; podziel oznaczone

na liczebniki główne, porządkowe, wielorakie i przysłówki liczebne.

Dom.

Dom tworzą cztery ściany zewnętrzne, z których jedna zwykle jest zwrócona na ulicę, dwie są boczne, a ostatnia, czyli tylna, dotyka podwórza. W ścianie frontowej i tylnej bywa często po kilkanaście lub nawet po kilkadziesiąt okien, oraz jedna brama albo i kilkoro drzwi. Nad czterema ścianami domu znajduje się dach pochyły, spadający na dwie strony, chroniący dom od wilgoci. Wewnątrz domu są sienie, schody, wiele pokoiów, kuchen zwykle tyle, ile mieszkań pojedynczych, oraz piwnice i strych czyli góra. Jedno mieszkanie może się składać z jednego pokoju albo dwóch, trzech, czterech, pięciu a nawet kilkunastu pokoiów. Dom może mieć kilka piętér. Na pierwszym piętrze jest najprzyjemniej mieszkać; na trzecie lub czwarte piętro ludziom starym i słabowitym jest trudno wchodzić. Na zimę wstawiają do mieszkań podwójne okna, aby było cieplej; na lato wystarczają okna pojedyncze. Domy są albo murowane, albo drewniane. Domy murowane trzeba raz na kilka lat tynkować albo malować. Schody myje się zwykle raz albo dwa razy na tydzień, a podwórze stróż zamiata codziennie raz lub kilka razy.

LEKCJA X.

A.

Lis powiedział do lwa:
«Królu! Lis już dłużej nie
może milczeć, lis musi

Lis powiedział do lwa:
«Królu! (Ja) już dłużej
nie mogę milczeć, (ja)

IX B Pytania. Jak jeszcze dzielą się liczebniki?—Jak różnią się liczebniki oznaczone i nieoznaczone?—Wymień najważniejsze liczebniki nieoznaczone główne, porządkowe i wielorakie.

lwa rzecz powiedzieć. Otóż osieł źle mówi o lwie; osieł twierdzi, że lew wcale nie jest wspaniałomyślny, lecz okrutny i nielitościwy. Niech lew ukarze osła za mówienie.» Lew z początku milczał, a potem odpowiedział: «Lisie lwa! Osieł o lwie mówi, lew nie dba o mówienie osła.»

muszę ci coś powiedzieć. Otóż osieł źle mówi o tobie; (on) twierdzi, że ty wcale nie jesteś wspaniałomyślny, lecz okrutny i nielitościwy. Ukarz (ty) go za to!» Lew z początku milczał, a potem odpowiedział: Mój lisie! Co osieł o mnie mówi, o to (ja) nie dbam.»

Jeśli coś opowiadamy o jakiej osobie lub rzeczy, opowiadanie byłoby bardzo rozwlekłe i nie mile dla ucha, gdybyśmy wciąż powtarzali imię tej osoby lub rzeczy. Dlatego używamy pewnych słówek, które kładziemy zamiast imion osób lub rzeczy. Np. lis, mówiąc o sobie samym, używa słówka **ja**; mówiąc o lwie do lwa, używa słówka **ty**; mówiąc o osle, używa słówka **on**. Zamiast nazwy rzeczy, której nazwać nie chce lub nie może, używa słówka **coś**, a zamiast nazwy rzeczy już wspomnianej używa słówka **to**, wskazując niejako tylko na tę rzecz. Lew nazywa lisa: **mój lisie**, gdyż nieznośnie brzmiałoby: **lisie lwa**.

Otóż takie słówka, jak: **ja, ty, on, coś, to, mój**, użyte zamiast imienia osoby lub rzeczy, nazywają się **zaimkami**.

Zaimek jestto część mowy, używana zamiast imienia osoby lub rzeczy.

Zadanie XXXIX.

W następujących zdaniach zastąp rzeczowniki, wypowiedziane powtórnie, przez odpowiednie zaimki:

Karolek poplaścił ubranie Karolka. Mama Karolka rozgniewała się na Karolka i powiedziała Karolkowi:

„Jeżeli Karolek nie będzie szanował ubrania, mama Karolkowi nie kupi nowego.

Orzeł pochwycił zająca i trzymając zająca w szponach orła, unosił się z zającem w powietrze. Przelatujący wróbel rzekł do zająca: „A gdzie to szybkie skoki zająca? Dlaczego zając nie ucieka, jak to zając umie?” W tym jastrząb porwał wróbla i trzymał wróbla w szponach jastrzębia. Umierający zając rzekł do wróbla: „Widzi wróbel, jak to niedobrze śmiać się z czyjego nieszczęścia? I wróbel ma lotne skrzydła, a jednak jastrząb uchwycił wróbla.”

B.

Którą osobę oznacza zaimek **ja**? (Tę, która mówi). Którą osobę oznacza zaimek **ty**? (Tę, do której zwracamy mowę). Którą osobę oznacza zaimek **on, ona, ono**? (Tę, o której mówimy).

Osoba, która mówi, nazywa się pierwszą osobą.

Osoba, do której zwracamy mowę, nazywa się drugą osobą.

Osoba, o której mówimy, nazywa się trzecią osobą.

Zaimki, oznaczające osobę pierwszą, drugą lub trzecią, nazywają się zaimkami osobistymi lub osobowymi.

Zaimkiem osobowym 1-ej osoby jest ja, w liczbie mnogiej my; zaimkiem osobowym 2-ej osoby jest ty, w liczbie mn. wy; zaimkiem osobowym 3-ej osoby jest on, ona, ono, w liczbie mn. oni, one.

Zaimek osobowy 3-ej osoby może oznaczać nie tylko osobę, lecz i rzecz.

Zaimek osobowy 3-ej osoby odmienia się w liczbie pojedynczej przez rodzaje, a w liczbie mnogiej

przez formę osobową i rzeczową (oni — forma osobowa; one — forma rzeczowa).

Zaimki osobowe mają deklinację, t. j. odmieniają się przez liczby i przypadki.

Do zaimków osobowych należy także zaimek osobowo-zwrotny się lub siebie (sobie, sobą), który stosuje się do wszystkich osób, rodzajów i liczb; np. ja myję się, ty myjesz się, on myje się, ona myje się, ono myje się, my myjemy się, wy myjecie się, oni myją się, one myją się.

Czyja jest książka, którą ja posiadam? (Moja książka). Czyja jest książka, którą ty posiadasz? (Twoja książka). Czyja jest książka, którą on posiada? którą ona posiada? którą ono posiada? (jego książka, jej książka, jego książka).

Czyja jest książka, którą my posiadamy? (Nasza książka). Czyja jest książka, którą wy posiadacie? (Wasza książka). Czyja jest książka, którą oni albo one posiadają? (Ich książka).

Zaimki, oznaczające posiadacza jakiej osoby lub rzeczy, nazywają się zaimkami dzierżawczymi.

Zaimki dzierżawcze odpowiadają na pyt. czyj? czyja? czyje?

Jaki jest zaimek dzierżawczy 1-ej osoby liczby pojed.? (mój). — Zaimek dzierżawczy 2-ej os. licz. pojed.? (twój) — 3-ej os. licz. pojed.? (jego, jej, jego).

Jaki jest zaimek dzierżawczy 1-ej osoby liczby mnogiej? (nasz) — 2-ej os. licz. mn.? (wasz) — 3-ej os. licz. mnogiej? (ich).

To jest moja książka. Czy mogę powiedzieć po polsku: ja trzymam moją książkę? — Nie, mówimy tylko: trzymam swoją książkę.

To jest twoja książka. Czy mogę powiedzieć: ty trzymasz twoją książkę? — Nie! Więc jak?

To jest jego książka. Co znaczy: on trzyma jego książkę? (=On trzyma książkę kogoś innego, np. Paweł trzyma książkę Piotra). A jak trzeba powiedzieć, gdy chcemy wyrazić, że Paweł trzyma książkę Pawła? (On trzyma swoją książkę).

To są nasze książki. Czy mogę powiedzieć: my trzymamy nasze książki? Więc jak?

To są wasze książki. Czy mogę powiedzieć: wy trzymacie wasze książki? Więc jak?

Co znaczy: oni trzymają ich książki? — a co znaczy: oni trzymają swoje książki?

Więc zamiast mój, twój, jego, jej, nasz, wasz, ich trzeba użyć zaimka swój, jeżeli posiadaczem jest podmiot zdania.

Zaimek swój oznacza, że posiadaczem czegoś jest podmiot zdania.

Zaimek swój nazywa się zaimkiem dzierżawczo-zwrotnym.

Zarówno zaimek osobowo-zwrotny (siebie, się), jak zaimek dzierżawczo-zwrotny (swój), zwracają się ku podmiotowi zdania, t. j. oznaczają tę samą osobę lub rzecz, która jest podmiotem zdania.

Zaimki: mój, twój, nasz, wasz, swój zgadzają się z określonym rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku; np. mój kajet, moja książka, moje pióro; moje kajety, książki, pióra.

Zaimki jego, jej, jego, ich są właściwie dopełniaczem zaimka osobowego on, ona, ono i dlatego kładą się przy określonym rzeczowniku niezmiennie we wszystkich przypadkach; np. mianownik: jego siostra; dopełniacz: jego siostry; celownik: jego siostrze i t. d.

Zadanie XL.

Z następującego opowiadania wybierz zaimki osobowe i dzierżawcze, postaw przy nich odpowiednie pytanie i oznacz, w którym przypadku są użyte.

Wiatr i słońce.

Wiatr i słońce sprzeczały się pewnego razu o to, kto z nich mocniejszy. „Ja,” rzekł wiatr, „pędzę wspaniałe okręty na oceanie i wyrwam z korzeniami stuletnie dęby.” — „A ja,” odpowiedziało słońce, „zamieniam grubą powłokę lodową na rzecę w wodę płynącą i unoszę z oceanu kropla po kropli w górę ku niebu.” — „A więc spóbijmy, kto mocniejszy,” zawołał wiatr. „Otóż tam idzie wędrowiec; zobaczmy, kto z nas zdoła ściągnąć płaszcz z jego ramienia. Wiatr zaraz począł dąć i świszcząć, że aż wędrowcowi zrobiło się straszno. Ale nasz wędrowiec krzepko się trzymał i tylko coraz to mocniej owijał się w swój płaszcz, nie przestając iść naprzód. Kiedy wiatr już nadto mu dokuczył, oparł się plecami o drzewo, podniósł kołnierz płaszcza ponad głowę i odezwał się do wiatru: „Dmij sobie ile ci się podoba. Ja tu pozostanę, dopóki ty się nie zmęczysz.” Kiedy wiatr zobaczył, że nic z wędrowcem nie wskóra, udał

X B. Pytania. Co to jest pierwsza osoba?—Co druga osoba?—Co trzecia osoba?—Co to są zaimki osobowe? — Jak brzmi zaimek osobowy osoby 1-ej, 2-ej i 3-ej w liczbie pojed. i mnogiej?—Co może oznaczać zaimek osobowy osoby 3-ciej? — Jak odmienia się zaimek osobowy 3-ej osoby? — Jak odmieniają się zaimki osobowe?—Jaki zaimek należy jeszcze do zaimków osobowych?—Co to są zaimki dzierżawcze? — Na jakie pytanie odpowiadają zaimki dzierżawcze? — Co oznacza zaimek swój? — Jak nazywa się zaimek swój? — W czym zgadzają się zaimki dzierżawcze z określonym rzeczownikiem?—Czym są właściwie zaimki dzierżawcze jego, jej, ich? — Co oznaczają zaimek osobowo-zwrotny i dzierżawczo-zwrotny?

się na spoczynek, ustępując z placu. Wtenczas słońce prze-
darło chmury i spojrzało na wędrowca. On zaś, skoro uj-
rzał słońce, zaraz ruszył w dalszą drogę. Z początku ła-
godne ciepło mile go pokrzepiało i lało nowe życie w jego
zdrewniałe członki. Lecz wkrótce było mu już gorąco, więc
rozpiął płaszcz, żeby mu lżej było iść; a kiedy wiatr zupeł-
nie ustał, i słońce coraz mocniej dopiekało, nasz wędrowiec
sam zdjął płaszcz i chętnieby nawet pozbył się go zupełnie,
gdyby go był miał gdzie schować. Wiatr musiał się uznać
za zwyciężonego.

LEKCJA XI.

A.

*Ten kajet jest mój. Tam ten kajet jest twój.
Ta książka jest zajmująca. Tamta książka
jest nudna. To jabłko jest dojrzałe. Tamto
jabłko jest niedojrzałe. Dałem książkę owemu
chłopcu. Daj gruszkę onej dziewczynie. Ta-
kie rozmowy są przyjemne.*

Słówka ten, ta, to — tamten, tamta, tamto — ów,
owa, owo — on, ona, ono — taki, taka, takie — służą
do określenia rzeczownika i zgadzają się z określonym rze-
czownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku. Są to także za-
imki; ten, ta, to — taki, taka, takie wskazują na oso-
bę lub rzecz bliższą; tamten, ów, on, owaki wska-
zują na osobę lub rzecz dalszą. Ten, tamten, ów
i on odpowiadają na pytanie który? — taki i owaki
odpowiadają na pytanie jaki?

Zaimki, wskazujące na osobę lub rzecz bliższą albo dalszą,
nazywają się zaimkami wskazującymi.

Zaimki wskazujące są w zdaniu określeniem rze-
czowników i zgadzają się z określonym rzeczownikiem
w rodzaju, liczbie i przypadku.

Do zaimków wskazujących należą: *ten, tamten, ów, on, taki, owaki*.

Zaimek *on, ona, ono* jest zaimkiem wskazującym, jeśli określa rzeczownik i z nim się zgadza w rodzaju, liczbie i przypadku; np. *onego* czasu srożyła się burza. — *On, ona, ono* jest zaimkiem osobowym, jeśli zastępuje rzeczownik; np. *on* pisze.

Zadanie XLI.

Wyszukaj zaimki wskazujące w następujących zdaniach:

Ten temu brat, ten temu swat. Tamten rysunek jest dobrze wykonany; ale w tym trzeba zmienić to i owo. Gdzie się podziały owe dawne czasy? *Onego* czasu zaszedł ważny wypadek. Ten chłopczyk jest jeszcze taki mały, a już taki roztropny. Ten i ów może to zobaczyć. Ci się śmieją, tamci płaczą. Jam temu niewinien. Takie żarty nie są właściwe. A to mi się podoba! Ta książka jest piękniejsza niż tamta. Nie mogę się temu wydziwić. Było to ni to, ni owo. Taka młoda, a już rozkazuje.

B.

Kto to zrobił?

Kto to zrobił, ten będzie ukarany.

Będzie ukarany, kto to zrobił.

Co widziałeś?

Co tam widziałeś, to i ja widziałem.

I ja widziałem to, co ty widziałeś.

Który dom jest wasz?

Ten dom, który widzisz, jest nasz.

XI A. Pytania. Co to są zaimki wskazujące? — Czym zaimki wskazujące są w zdaniu? — Wymień zaimki wskazujące! — Jaki zaimkiem może być *on, ona, ono*?

*Jaka jest jego praca?
Czyj jest ten kajet?*

Ile masz lat?

*Jaka praca, taka płaca.
Czyj jest ten kajet, tego
jest i pióro.*

Mam tyle lat, ile i ty.

W pierwszym szeregu zdań mamy same pytania. Odpowiedz na te pytania! (To zrobił Jan; widziałem wróbla i t. p.).

Słówka: kto, co, który, jaki, czyj, ile rozpoczynają pytanie, a zarazem zastępują albo określają rzeczownik; dlatego nazywają się zaimkami pytajnymi.

Jaką częścią mowy odpowiemy na pytanie: kto?—na pytanie co? — na pyt. który?—jaki?—czyj?—ile? Więc jaką część mowy zastępują te zaimki? Zastępują rzeczownik, przymiotnik albo liczebnik.

Zaimki pytajne pytają o jaką rzecz lub osobę, albo o jej przymiot lub liczbę.

Do zaimków pytajnych należą: kto, co, który, jaki, czyj, ile.

Zaimki pytajne można wzmocnić przez dodanie przyrostka -że lub -ż: któż, cóż, któryż, jakiż, czyjże, ileż.

Zdania, wypisane powyżej w drugim szeregu, nie zawierają pytania. Są tam właściwie zawsze po dwa zdania, połączone razem: w jednym z nich jest zaimek wskazujący (ten, taki, tyle) przy rzeczowniku lub bez rzeczownika, a w drugim zaimki: kto, co, który, jaki, czyj, ile, zgadzające się z poprzedzającym lub następującym w drugim zdaniu zaimkiem wskazującym w rodzaju i liczbie (w przypadku niekoniecznie).

Czy zaimki: kto, co, który, jaki, czyj, ile — w tych zdaniach są pytajnymi? — Nie, bo tu niema pytania. Te zaimki wyrażają tylko pewien wzgląd na poprzedzający lub następujący w drugim zdaniu rzeczownik lub zaimek wskazujący (który może też być tylko domyślnym) i dlatego nazywają się **względnymi**.

Zaimki względne wyrażają pewien wzgląd na poprzedzający lub następujący w drugim zdaniu rzeczownik lub zaimek wskazujący.

Zaimki względne nie mogą być użyte w zdaniu samodzielnym, t. j. niepołączonym z innym zdaniem.

Zaimki względne są te same, co pytajne: *kto, co, który, jaki, czyj, ile.*

Zaimki: *który, jaki, czyj* określają rzeczownik wyraźny lub domysłny, więc zgadzają się z określonym rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku. Zaimki *kto i co* zastępują rzeczownik: *kto* zastępuje rzeczownik osobowy, a *co* — rzeczownik nieżywy.

Ktokolwiek (ktobądź) to zrobił, będzie ukarany.

Cokolwiek (cobądź) widziałeś, to i ja widziałem.

Do zaimków względnych można przyczepić przyrostek *-kolwiek* lub *-bądź*, i wtedy powstaje zaimek względny uogólniający: *ktokolwiek, cokolwiek, którykolwiek, jakikolwiek, czyjkolwiek, ilekolwiek, ktobądź, cobądź i t. d.*

Po czym więc można odróżniać zaimki względne od pytajnych? (1. Zaimki względne nie wyrażają pytania, lecz wzgląd; 2. zaimki względne wymagają zawsze drugiego zdania poprzedzającego albo następującego z wyraźnym lub domyslnym zaimkiem wskazującym, a zaimki pytajne mogą być użyte w zdaniu samodzielnym; 3. do zaimków względnych można przyczepić przyrostek *-kolwiek* lub *-bądź*, a do pytajnych *-że*, lub *-ż*).

Zadanie XLII.

Oznacz, które wyrazy są w następujących zdaniach zaimkami wskazującymi, które pytajnymi, które względnymi, które względnymi uogólniającymi.

Jakiż to chłopiec piękny i młody? Jakaż to obok dzie-

wica? Na cóż nam te tajemnice? Jaką tu do mnie przysłaś dróżyną? Jaki pan, taki kram. Z jakim kto przestaje, takim sam się staje. Która godzina? Komu w drogę, temu czas. Co się prędko wznieci, niedługo świeci. Nie wszystko złoto, co się świeci. Kto mieczem wojuje, ten od miecza ginie. Krowa, która wiele ryczy, mało mleka daje. Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. Jaką miarką mierzysz, taką ci odmierzają. Kto zbadał puszczy litewskich przepastne krainy? Kto tam na polu wyłaca kłosa? Kto lny u płotów suszy? Kto nam maluje bławatki w życie? Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary? Pij piwo, któreś sam nawarzył. Bywa często zwiedzionym, kto lubi być chwalonym. Lubię ja, lubię nasze ptaszęta; kto je tam zliczy i kto spamięta? O co prosisz, skowroneczku? — Zbił ten smoka, kto mię wznosił; kto mię święcił, wiarę głosił i zbawienia wieść; kto tu władał, czcił swobodę, a bił w sławę, a mścił szkodę; kto tu był, z tym cześć!

LEKCJA XII.

A.

Był tu ktoś i przyniósł coś dla ciebie. Jakaś kobieta przyniosła dla ciebie paczkę. Było to któregoś dnia w początku lipca. Czyjś pies napadł mię w drodze. Niech tu ktokolwiek (ktobądz) przyjdzie! Daj mi cokolwiek (coba dz) zjeść. Przeczytaj którykol-

XI B. Pytania. Co to są zaimki pytajne?—Wymień zaimki pytajne!—Jak można wzmocnić zaimki pytajne?—Co to są zaimki względne? — W jakim zdaniu nie mogą być użyte zaimki względne?—Które zaimki należą do względnych? — Które zaimki względne określają rzeczownik i zgadzają się z nim? — Jak się tworzą zaimki względne uogólniające?—Po czym można odróżniać zaimki względne od pytajnych?

wiek (który bądź) rozdział tej książki. Kup na podwieczorek jakichkolwiek (jakich-bądź) owoców. Przyjmę czyjąkolwiek (czy-ją bądź) pomoc.

Zaimki: ktoś, coś, któryś, jakiś, czyjś oznaczają osobę lub rzecz, istniejącą rzeczywiście, lecz niewiadomą z nazwiska, t. j. taką, której wymienić nie możemy lub nie chcemy.

Zaimki ktokolwiek lub ktobądź, cokolwiek lub cobądź, którykolwiek lub którybądź, jakikolwiek lub jakibądź, czyjkolwiek lub czyjbądź — oznaczają osobę lub rzecz, wziętą bez wyboru z pomiędzy wielu innych. Ktokolwiek znaczy tu: jaki człowiek, zarówno, który; cokolwiek znaczy: jaka rzecz, wszystko jedno, która.—Takie zaimki nazywają się nieokreślnemi.

Zaimki nieokreślne oznaczają osobę lub rzecz, której nazwać nie możemy albo nie chcemy, albo też osobę lub rzecz, wziętą bez wyboru z pomiędzy wielu innych.

Zaimki nieokreślne tworzą się zwykle przez dodanie przyrostków -ś, -kolwiek, -bądź do zaimków pytajnych.

Zaimki nieokreślne na -kolwiek, -bądź mogą być także względne uogólniającemi, jeśli w drugim zdaniu (poprzedzającym albo następującym) odpowiada im zaimek wskazujący (wyraźny lub domyślny).

Czym kto wojuje, od tego ginie. Jeśli ci się co nie podoba, nie kupuj tego. Jeśli który z was nie usłucha, będzie ukarany. Jeśli ci czyje towarzystwo się nie podoba, nie szukaj go. Czy tu kto był? Czyś mi co przyniósł? Czy masz jaką prośbę?

Czy w powyższych zdaniach zaimki: kto, co, który, jaki, czyj — są pytajne, czy względne? — Ani pytajne, ani względne. Bo nie wyrażają pytania, ani względu. Ostat-

nie trzy zdania zawierają wprawdzie pytania, ale słówkiem pytajnym jest tu czy, a nie kto, co, jaki.

Powyższe zaimki są również nieokreślne; oznaczają zaś osobę lub rzecz, której nie tylko nazwa jest niewiadoma, lecz samo istnienie jest niepewne i wątpliwe. W powyższych przykładach zaimki ktoś, coś, któryś, jakiś, czyjś byłyby użyte błędnie (gdyż te oznaczają osobę lub rzecz, niewątpliwie istniejącą, tylko niewiadomą z nazwiska).

Zaimki: kto, co, który, jaki, czyj (bez żadnego przyrostka) mogą być także zaimkami nieokreślonymi i wtedy oznaczają osobę lub rzecz, której samo istnienie jest niepewne i wątpliwe.

Do zaimków nieokreślonych należą jeszcze: niektóry, niejaki, niejeden, pewien, jeden, inny, sam, oraz nieokreślne przeczące: nikt, nic, żaden, niczyj, i nieokreślne uogólniające: każdy, wszystek, wszelki, wszelaki.

Zadanie XLIII.

Wyszukaj zaimki w następujących zdaniach i oznacz, do jakich zaimków należą:

Czego nie chcesz, aby tobie inny czynił, tego nikomu nie czyń; wszystko, co chcecie, aby wam ludzie czynili, to i wy im czyńcie. Jeśli kto powie: kocham Boga, a nienawidzi bliźniego, ten kłamcą jest. Każdego swoja lubość, swoja żądza pędzi; każdego swój mól gryzie, swoja nędma swędzi. Do czego kto za młodu przywykł, od tego nie łatwo się odzwyczai. Jeśli kto ci powie co złego na kogo, nie wierz mu bez dowodu. Nic nowego pod słońcem. Wszelki duch Pana Boga chwali. Było tam mnóstwo wszelakiego dobra. Dziś niema nic na świecie, coby było niczym. Niczyje groźby mię nie ustraszą. Niema tu żadnej wymówki.

Zadanie XLIV.

Wyszukaj w następujących zdaniach zaimki względne uogólniające i zaimki nieokreślne:

Ktokolwiek tu przyjdzie, (ten) niech na mnie zaczeka. Poproś kogokolwiek ze swych kolegów. Cokolwiek czynisz, czyn to rozważnie. Daj mi cokolwiek zjeść. Którykolwiek z was się spóźni, (ten) będzie ukarany. Poproś któregokolwiek z nauczycieli o objaśnienie. Jakikolwiek los cię spotka, przyjmij go odważnie. Pożycz mi jakiegokolwiek książkę. Czyjakolwiek to sprawa, tego nie ominie kara. Weź czykolwiek kapelusz i wyjdź do ogrodu. Ktobądź to zrobił, jest zbrodniarzem. To ktobądź potrafi zrobić. Cobądź się stanie, ja się przed niczym nie cofnę. Chciałbym przeczytać cobądź nowego. Którabądź z was odezwie się pierwsza, zapłaci karę. Przyjdź o którejbądź godzinie. Jakiebądź otrzymam polecenie, wykonam je sumiennie. Dajcie mi jakiebądź polecenie, a wykonam je sumiennie. Czyjbądź jest ten kwiatek, nie oddam go. Pożyczcie mi czyjejbądź laski.

B.

Zaimki dzielą się więc:

- 1) na osobowe, wraz z osobowo-zwrotnym;
- 2) na dzierżawcze, wraz z dzierżawczym zwrotnym;
- 3) na wskazujące;
- 4) na pytajne;
- 5) na względne, wraz ze względnymi uogólniającymi;
- 6) na nieokreślne;

XII A. Pytania. Co to są zaimki nieokreślne? — Jak tworzą się zwykle zaimki nieokreślne? — Które zaimki nieokreślne mogą być także względnymi uogólniającymi? — Co oznaczają zaimki nieokreślne: kto, co, który, jaki, czyj? — Jakie zaimki należą jeszcze do nieokreślnych?

Wymień wszystkie zaimki osobowe, dzierżawcze, wskazujące, pytajne, względne i nieokreślne!

Zaimki osobowe, jakoteż zaimki kto, co i utworzone z nich, wraz z zaimkami nikt i nic, zastępują rzeczowniki i dlatego nazywają się zaimkami rzeczownikami.

Zaimki dzierżawcze i wskazujące, jakoteż zaimki który, jaki, czyj, oraz utworzone z nich, a także niejeden, pewien, jeden, inny, sam, żaden, każdy, wszystek, wszelki, wszelaki—zastępują przymiotniki, odmieniają się też jak przymiotniki przez rodzaje, liczby i przypadki i dlatego nazywają się zaimkami przymiotnymi.

Rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki i zaimki razem nazywają się imionami.

Imiona odmieniają się przez liczby i przypadki.

Odmiana imion przez liczby i przypadki nazywa się deklinacją.

Zadanie XLV.

Wybierz z jednej czytanki w „Wypisach” wszystkie imiona i podziel je na rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki i zaimki; przy każdym z tych wyrazów zaznacz, do jakich rzeczowników, przymiotników, liczebników lub zaimków należy; np. czy rzeczownik jest zmysłowy czy umysłowy, czy pospolity czy własny; czy przymiotnik jest jakościowy czy dzierżawczy i t. d.

LEKCJA XIII.

A.

Człowiek pracuje Ludzie pracują.
Krawiec szyje Krawcy szyją.

XII B. Pytania. Jak dzielą się zaimki? — Które zaimki nazywają się rzeczownikami? — Które przymiotnikami? — Co to są imiona? — Jak się odmieniają imiona? — Jak się nazywa odmiana imion?

<i>Brat pisze</i>	<i>Bracia piszą.</i>
<i>Pan daje</i>	<i>Panowie dają.</i>
<i>Wróbel skacze</i>	<i>Wróble skaczą.</i>
<i>Ryba pływa</i>	<i>Ryby pływają.</i>
<i>Pies szczeka</i>	<i>Psy szczekają.</i>
<i>Żaba skrzeczy</i>	<i>Żaby skrzeczą.</i>
<i>Drzewo rośnie</i>	<i>Drzewa rosną.</i>
<i>Róża kwitnie</i>	<i>Róże kwitną.</i>
<i>Kamień leży</i>	<i>Kamienie leżą.</i>
<i>Dom stoi</i>	<i>Domy stoją.</i>
<i>Woda płynie</i>	<i>Wody płyną.</i>

Jakie są podmioty w powyższych zdaniach? Jakie orzeczenia? Na jakie pytanie odpowiadają tu orzeczenia? (—Co robi człowiek?—Co robi krawiec?—Co się dzieje z domem? Co się dzieje z wodą? i t. d.).

Mamy tu orzeczenia słowne czyli czasownikowe. Orzeczenie słowne jest wyrażone przez **słowo** czyli **czasownik**. Pracuje, szyje, pisze i t. d. są to słowa czyli czasowniki.

Orzeczenie słowne czyli czasownikowe odpowiada na pytanie: co robi podmiot? albo: co się dzieje z podmiotem?

Słowo czyli czasownik jest to część mowy, wyrażająca czynność albo stan podmiotu.

Które z powyższych słów wyrażają czynność (na pyt. co robi podmiot?), a które stan (na pyt. co się dzieje z podmiotem?).

Z powyższych przykładów widzimy, że orzeczenie czasownikowe zgadza się z podmiotem w liczbie.

Zadanie XLVI.

Dodaj orzeczenie słowne do następujących podmiotów:

Ojciec—. Matka—. Syn—. Córka—. Piekarz—. Stolarz—. Kupiec—. Żołnierz—. Wół—. Słowik—. Mucha—. Robak—. Okręt—. Wóz—. Deszcz—. Kwiat—. Złoto—. Słońce—.

Zadanie XLVII.

Napisz powyższe (z zad. 46) zdania w liczbie mnogiej.

B.

<i>Ja piszę.</i>	<i>My piszemy.</i>
<i>Ty czytasz.</i>	<i>Wy czytacie.</i>
<i>On rysuje.</i>	<i>Oni rysują.</i>
<i>Ona maluje.</i>	<i>One malują.</i>
<i>Ono płacze.</i>	<i>One płaczą.</i>

Jakie są podmioty w tych zdaniach? Jaka to część mowy? Co tu jest orzeczeniem? Jaka to część mowy?

Czy mogę powiedzieć: ja piszesz — ty czyta — on piszę — my czytacie — wy czytają — oni czytamy? — Nie! Bo orzeczenie słowne zgadzać się musi z podmiotem także i w osobie.

Orzeczenie słowne zgadza się z podmiotem w liczbie i osobie.

Którą osobą jest: ja piszę? Którą osobą jest: ty piszesz — on pisze — ona pisze — ono pisze? którą osobą jest: my piszemy — wy piszecie — oni piszą — one piszą?

Po czym więc poznajemy osobę czasownika?

Osobę czasownika poznajemy po zaimku osobowym, który przed nim można postawić.

A jeśli powiem tylko: piszę, piszesz, pisze, piszemy, piszecie, piszą — czy wtedy niewiedomo, która to osoba? Czy koniecznie trzeba tu dodawać: ja, ty, on, ona, ono, my, wy, oni, one? — Nie, bo już sama końcówka czasownika wyraża osobę; np. końcówka -ę oznacza osobę 1-szą

XIII A. Pytania. Co to jest orzeczenie słowne? Co to jest słowo czyli czasownik?

liczby pojed., końcówka -sz 2-gą os. l. poj., końcówka -my 1-ą os. l. mn. i t. d.

Zwykle nawet nie mówimy: ja piszę list, lecz tylko: piszę list; zaimek ja jest konieczny tylko wtedy, gdy go wymawiamy z naciskiem, gdy np. jedna osoba przeciwstawia się drugiej; np. ja piszę, a ty czytasz, my czytamy, a wy rysujcie. Tutaj zaimków osobowych opuszczać nie można.

Zaimek osobowy, jako podmiot zdania, zwykle się opuszcza.

Zaimek osobowy, jako podmiot zdania, kładzie się tylko wtedy wyraźnie, gdy go wymawiamy z naciskiem, np. gdy jedną osobę przeciwstawiamy drugiej.

Jeśli zaimek osobowy, jako podmiot zdania, jest opuszczony, wtedy zdanie ma podmiot domysłny.

Orzeczenie słowne nie wymaga również łącznika (jest, są), jak orzecznik rzeczowny lub przymiotny. Co z tego wynika?

Czasownik może stanowić sam przez się zdanie zupełne, gdyż w swej końcówce osobowej zawiera podmiot i nie wymaga łącznika.

Zadanie XLVIII.

We wszystkich zdaniach następującego opisu wskaż podmiot (wyraźny albo domysłny).

Owca.

Owca jest zwierzęciem domowym; jest bardzo cierpliwa i bojaźliwa. Ma małą głowę stożkowatą, ale rogów nie ma; baran zaś ma rogi. Uszy owcy odstają poziomo od głowy, a oczy są bardzo oddalone od siebie. Szyję ma okrągłą i krótką, tułów długi i walcowaty, pokryty miękką, kędzierzawą wełną. Nogi ma cienkie, dość wysokie. Na końcu nóg owca ma kopyta rozszczepione. Zimą trzymamy owce w owczarni i żywimy sianem, słomą, marchwią, łubinem i innemi roślinami. W lecie owce pasą się na pastwiskach. Owca

jest pożyteczna przez swą wełnę, swą skórę, mięso i łój.
Z owczych kiszek robimy struny.

Zadanie XLIX.

Tak samo postąp z następującym opowiadaniem:

Lis i lew.

Lis powiedział do lwa: „Królu, już dłużej nie mogę milczeć; muszę ci coś powiedzieć. Otóż osieł źle o tobie mówi; twierdzi, żeś ty wcale nie wspaniałomyślny, lecz okrutny i nielitościwy. Ukarz go za to!” — Lew z początku milczał, a potem odpowiedział: „Mój lisie! Co osieł o mnie mówi, o to nie dbam.”

LEKCJA XIV.

A.

Człowiek pracuje. Człowiek pracował. Człowiek będzie pracował.

Krawiec szyje. Krawiec szył. Krawiec będzie szył.

Ryba pływa. Ryba pływała. Ryba będzie pływała.

Żaba skrzeczy. Żaba skrzeczała. Żaba będzie skrzeczała.

Jabłko dojrzewa. Jabłko dojrzewało. Jabłko będzie dojrzewało.

XIII B. Pytania. W czym zgadza się orzeczenie słowne z podmiotem? — Po czym poznajemy osobę czasownika? — Kiedy opuszcza się zaimek osobowy? — Kiedy zaimek osobowy, jako podmiot zdania, kładzie się wyraźnie? — Kiedy zdanie ma podmiot domysłny? — Która część mowy może sama przez się stanowić zdanie zupełne?

Jaka jest różnica między orzeczeniami trzech zdań: człowiek pracuje—człowiek pracował—człowiek będzie pracował?

Pracuje—oznacza czynność teraźniejszą, t. j. odbywającą się w tej chwili, kiedy to mówię. Pracował — oznacza czynność przeszłą, to jest taką, która się dawniej odbywała; będzie pracował — oznacza czynność przyszłą, t. j. taką, która będzie się później odbywała.

Mamy tu 3 różne czasy: teraźniejszy, przeszły i przyszły. Podobnie: szyje jest czas teraźniejszy; szył — czas przeszły; będzie szył — czas przyszły. Które czas wyrażają słowa: pływa — pływała — będzie pływała; skrzeczy—skrzeczała—będzie skrzeczała; dojrzewa—dojrzewało—będzie dojrzewało?

Ale jest jeszcze czas czwarty, zwany zaprzeszłym, który się rzadziej używa; np. Człowiek pracował był; za- ba skrzeczała była; jabłko dojrzewało było.

Słowa czyli czasowniki odmieniają się także przez czasy.

Czasów gramatycznych jest cztery: teraźniejszy, przeszły, zaprzeszły i przyszły.

Czas teraźniejszy wyraża czynność, odbywającą się w chwili, gdy to mówię.

Czas przeszły oznacza czynność, która się odbywała dawniej, t. j. przed chwilą, gdy to mówię.

Czas przyszły oznacza czynność, która się będzie odbywała później, t. j. po tej chwili, gdy to mówię.

Czas zaprzeszły oznacza czynność wcześniejszą od innej czynności przeszłej; np. Już słońce było zaszło, gdy wróciłem do domu.

Odmiana słowa **pracować** przez wszystkie cztery czasy.

Czas teraźniejszy.

Liczba pojedyncza. Liczba mnoga.

1 os. pracuję 1 os. pracujemy

2 os. pracujesz 2 os. pracujecie

3 os. pracuje 3 os. pracują.

Czas przeszły—liczba pojedyncza.

rodz. męski rodz. żeński rodz. nijaki.

1 os. pracowałem pracowałam pracowałam

2 os. pracowałeś pracowałaś pracowałoś

3 os. pracował pracowała pracowało.

Liczba mnoga.

forma osobowa forma rzeczowa

1 os. pracowaliśmy pracowałyśmy

2 os. pracowaliście pracowałyście

3 os. pracowali pracowały.

Czas zaprzeczony—liczba pojedyncza.

1 os. pracowałem był, pracowałam była, pracowałam było.

2 os. pracowałeś był, pracowałaś była, pracowałoś było
i t. d.

Czas przyszły—liczba pojedyncza.

1 os. będę pracował, pracowała, pracowało

2 os. będziesz pracował, pracowała, pracowało

3 os. będzie pracował, pracowała, pracowało.

Liczba mnoga.

1 os. będziemy pracowali, pracowali

2 os. będziecie pracowali, pracowali

3 os. będą pracowali, pracowali.

W czasie przyszłym zamiast **będę pracował** można też powiedzieć: **będę pracować** albo **pracować będę**;

2 os. będziesz pracował (pracowała, pracowało) albo będziesz pracować albo pracować będziesz i t. d.

Słowo *będę* jest czasem przyszłym od słowa *być*, które nazywa się *słowem posiłkowym*, gdyż służy do tworzenia pewnych czasów innych słów.

Czy można powiedzieć: człowiek pracowała — matka będzie pracował — ludzie pracowały — woły będą pracowali? — Nie!

W czasie przeszłym (zaprzeszłym i przyszłym) orzeczenie słowne zgadza się z podmiotem nie tylko w liczbie i osobie, lecz w liczbie pojedynczej także w rodzaju, a w liczbie mnogiej w formie osobowej lub rzeczowej.

Czasownik używa się w formie osobowej tylko wtedy, gdy podmiotem jest imię osobowe męskie; jeśli zaś podmiotem jest imię osobowe żeńskie lub nijakie, albo imię zwierzęce lub nieżywotne, wtedy orzeczenie słowne przyjmuje formę rzeczową.

Mówimy np. ludzie, bracia, panowie, chłopcy pracowali i będą pracowali; ale: kobiety, dzieci, pachołeta, woły, konie, maszyny pracowały i będą pracowały.

Zadanie L.

Odmieniaj przez wszystkie 4 czasy (według powyższego wzoru *pracować*) następujące czasowniki (jeden z nich piśmiennie):

rachować, pisać, czytać, pływać, chwalić, szyć, dojrzewać.

XIV A. Pytania. Ile jest czasów gramatycznych? — Co wyraża czas teraźniejszy? — Co wyraża czas przeszły? — Co wyraża czas przyszły? — Co wyraża czas zaprzeszły? — W czym zgadza się orzeczenie słowne z podmiotem w czasie przeszłym i przyszłym? — Kiedy się używa czasownik w formie osobowej, a kiedy w rzeczowej?

Zadanie LI.

W następujących zdaniach przerób czas teraźniejszy na przeszły i na przyszły:

Brat pisze. Pan daje. Wróbel skacze. Pies szczeka. Siostra rysuje. Woda płynie. Chata stoi. Róża kwitnie. Jabłko wisi. Pole zielenieje. Słońce świeci.

B.

Brat pracuje. Brat pracowałby, gdyby miał czas. Pracuj, bracie!

Krawiec szyje. Krawiec szyłby, gdyby miał igłę. Szyj, krawcze!

Róża kwitnie. Oby róża kwitła! Kwitnij różo!

Jabłko dojrzewa. Oby jabłko dojrzało! Dojrzej, jabłko!

Jaką różnicę przedstawiają orzeczenia w zdaniach: brat pracuje—brat pracowałby—pracuj, bracie?

Pracuje — oznacza czynność, odbywającą się rzeczywiście; pracowałby — oznacza czynność tylko możliwą albo pożądaną; pracuj — oznacza czynność nakazaną.

Pracuje — to tryb oznajmujący; pracowałby — to tryb warunkowy; pracuj—to tryb rozkazujący.

Czasowniki odmieniają się także przez tryby.

Trybów język polski posiada trzy: tryb oznajmujący, tryb warunkowy i tryb rozkazujący.

Tryb oznajmujący wyraża czynność rzeczywistą.

Tryb warunkowy wyraża czynność możliwą lub pożądaną.

Tryb rozkazujący wyraża czynność nakazaną.

Tryb oznajmujący ma wszystkie cztery czasy.

Tryb warunkowy ma tylko dwa czasy: teraźniejszy i przeszły.

Tryb rozkazujący ma tylko jeden czas.

Tryb warunkowy słowa pracować.

Czas teraźniejszy.

Czas przeszły

Liczba pojedyncza.

1 os. pracowałbym	byłbym pracował
pracowałabym	byłabym pracowała
pracowałoby	byłoby pracowało.
2 os. pracowałbyś	byłbyś pracował
pracowałabyś	byłabyś pracowała
pracowałobyś	byłobyś pracowało.
3 os. pracowałby	byłby pracował
pracowałaby	byłaby pracowała
pracowałoby	byłoby pracowało.

Liczba mnoga.

1 os. pracowalibyśmy	bylibyśmy pracowali
pracowałybyśmy	byłybyśmy pracowały i t. d.

Tryb rozkazujący.

Licz. poj.	Licz. mn.
1 os. —	1 os. pracujmy
2 os. pracuj	2 os. pracujcie
3 os. niech pracuje	3 os. niech pracują.

Cechą trybu warunkowego jest przyrostek -by, który zwykle przyczepia się wprost do czasownika, ale może być przyczepiony i do innych wyrazów, zwykle na początku zdania. Więc: byś pracował, obyś pracował, abyś pracował, żebyś pracował, gdybyś pracował — to także tryb warunkowy.

Tryb rozkazujący 1 os. *l. poj.* rzadko się używa i wtedy wyraża życzenie; np. niech zobaczę! niech popracuję.

Trzecia osoba trybu rozkazującego omawia się zapomocą słówka niech (niechaj) z trybem oznajmującym.

Pracować jest naszym obowiązkiem.

Leniwiec nie lubi pracować.

Co jest podmiotem w pierwszym z tych zdań? — Pracować. Jak moglibyśmy powiedzieć inaczej zamiast: pracować jest naszym obowiązkiem? — Praca jest naszym obowiązkiem.

Czym moglibyśmy zastąpić wyraz pracować w drugim zdaniu?—Leniwiec nie lubi pracy.

Więc wyraz pracować może być zastąpiony rzeczownikiem. Czy pracować jest rzeczownikiem? — Nie, to czasownik. Ale ma pewne podobieństwo do rzeczownika; jakie? Jest nazwą, podobnie jak rzeczownik, tylko nie nazwą rzeczy lub osoby, lecz nazwą czynności.

Który czas oznacza pracować? który tryb? którą liczbę i osobę?—Pracować pomija zupełnie wzgląd na czas, tryb, liczbę i osobę, t. j. nie wyraża ani czasu, ani trybu, ani liczby, ani osoby, czyli nie wyraża żadnych okoliczności. Taka forma czasownika nazywa się bezokolicznikiem.

Bezokolicznik jestto forma czasownika, oznaczająca nazwę pewnej czynności lub stanu, bez względu na czas, tryb, liczbę i osobę.

Bezokolicznik uważa się za pierwszą, czyli główną formę czasownika, i gdy mamy wymienić jaki czasownik, zwykle wymieniamy go w bezokoliczniku.

Bezokolicznik kończy się zwykle na -ć, rzadziej na -c (np. wlec, piec, móc, strzec).

Zadanie LII.

Do jakich bezokoliczników należą czasowniki: szyć, pisać, dawać, skakać, pływać, czekać, skrzeczeć, rosnąć, kwitnąć, leżeć, stać, błyszczyć, płynąć?

Zadanie LIII.

Napisz te same słowa w 1 os. l. poj. wszystkich czasów trybu oznajmującego, trybu warunkowego i trybu rozkazującego.

Zadanie LIV.

Wybierz wszystkie czasowniki z następujących wierszy i przy każdym napisz, który to tryb, czas, liczba i osoba, albo czy to bezokolicznik.

Dobre rady.

Wstawaj rano, sypiaj twardo,
Hartuj duszę, jadaj miernie,
Z bólem łam się z młodu hardo,
I dochowaj słowa wiernie!
 Ucz się słuchać, abyś umiał
 Rozkazywać, gdy wypadnie,
 Ucz się, pracuj, byś zrozumiał,
 Co tam leży w życiu na dnie!
Ucz się milczeć, byś treściwie
Umiął podnieść w niebo głosy;
Ucz się modlić, byś cierpliwie
Umiął wytrwać na złe losy!
 Nic nie pocznij bez rozwagi,
 Boga wzywaj ku pomocy:
 To nie zbraknie ci odwagi
 Ani we dnie, ani w nocy.

XIV B. Pytania. Ile trybów posiada język polski? — Co wyraża tryb oznajmujący? — Co wyraża tryb warunkowy? — Co wyraża tryb rozkazujący? — Ile czasów ma tryb oznajmujący? — Ile czasów ma tryb warunkowy, a ile tryb rozkazujący? — Co jest cechą trybu warunkowego? — Czy istnieje 1 os. l. poj. trybu rozkazującego? — Jak się tworzy 3 os. trybu rozkazującego? — Co to jest bezokolicznik? — Jak kończy się bezokolicznik?

Rano rozważ, co masz czynić,
Nim postawisz krok na progu,
A wieczorem korz się Bogu!
I już lepiej jest obwinić
W sercu siebie, niżle bliźnie,
Kiedj noga się pośliznie.

Uwaga. Pamiętać należy, że abyś umiał, byś zrozumiał i t. p. to tryb warunkowy.

LEKCJA XV.

A.

Pracujący rolnik czuje zmęczenie.

Widzę pracującego rolnika.

Pracujące matki myślą o swych dzieciach.

Córka pomaga pracującej matce.

Kochający rodzice otaczają dzieci opieką.

Dzieci żyją pod opieką kochających rodziców.

To są moi kochani rodzice.

Ufam kochanym rodzicom.

Wyszukaj w powyższych zdaniach określenia rzeczowników! Mamy tu wyrazy: pracujący, kochający i kochany, które, jako określenia rzeczowników, zgadzają się z określaniami rzeczownikami w rodzaju, liczbie i przypadku. Czy to są przymiotniki? Nie, bo nie wyrażają przymiotu, lecz czynność, i pochodzą od czasowników: pracować i kochać; więc są to czasowniki. A jednak są podobne do przymiotników w tym, że mają końcówki rodzajowe (kochający, kochająca, kochające; kochany, kochana, kochane) i zgadzają się z określanym rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku. Taka forma czasownika nazywa się **imiesłowem odmiennym**.

Ale istnieją także imiesłowy **nieodmienne**; np. pracując, popracowawszy, kochając, pokochawszy —

są nieodmienne, ale są również imiesłowami. Wyrażają one okoliczność, wśród której się odbywa czynność innego czasownika; np. Rolnik pracując śpiewa — oznacza, że śpiewa w czasie pracy; rolnik popracowawszy odpoczywa — znaczy, że odpoczywa po pracy.

Imiesłów odmienny jestto forma czasownika, określająca rzeczownik i zgadzająca się z nim w rodzaju, liczbie i przypadku.

Imiesłów nieodmienny jestto forma czasownika, określająca inny czasownik i wyrażająca, wśród jakich okoliczności czynność innego czasownika się odbywa.

Czasownik polski może mieć cztery imiesłowy, t. j. dwa odmienne: czynny i bierny, i dwa nieodmienne: współczesny i zaprzeszyły.

Imiesłów odmienny czynny kończy się na -ący, -ąca, -ące (np. kochający, kochająca, kochające; piszący, pisząca, piszące).

Imiesłów nieodmienny współczesny kończy się na -ąc (np. kochając, pisząc).

Imiesłów nieodmienny zaprzeszyły kończy się na -szy lub -wszy (np. przywiódwszy, pokochawszy, napisawszy).

Imiesłów odmienny bierny kończy się na -ny, -na, -ne lub -ty, -ta, -te (np. kochany, kochana, kochane; pisany, pisana, pisane; bity, bita, bite; wzięty, wzięta, wzięte).

Jak brzmi imiesłów odmienny czynny i imiesłów nieodmienny współczesny od słów: pracować, szyć, pisać, dawać, skakać, pływać, czekać, skrzeczeć, rosnąć, kwitnąć, leżeć, stać, błyszczeć, płynąć?

Jak brzmi imiesłów nieodmienny zaprzeszyły od słów: popracować, uszyć, napisać, dać, skoczyć, zaszczekać, zaskrzeczeć, urosnąć, zakwitnąć, położyć, postać, zabłyszczeć, upłynąć?

Jak brzmi imiesłów odmienny bierny od słów: pisać, czyć, dawać, czytać, ciągnąć, kuć?

Czy można utworzyć imiesłów bierny od słów: pływać, szczekać, skrzeczeć, rosnać, kwitnąć, leżeć, stać, błyszczeć?

Więc nie wszystkie czasowniki tworzą imiesłów bierny.

Takie czasowniki, od których można utworzyć imiesłów bierny, nazywają się słowami przechodniemi; np. pisać, czytać, chwalić, ciągnąć.

Czasowniki, od których nie można utworzyć imiesłowu biernego, nazywają się słowami nieprzechodniemi; np. pomagać, pływać, skakać, kwitnąć.

Imiesłów bierny może być w zdaniu albo określeniem czasownika, np. kochani rodzice mię strzegą; albo może być orzecznikiem, np. rodzice są przeze mnie kochani.

Jeśli imiesłów bierny wraz ze słowem posiłkowym być jest orzeczeniem zdania, wtedy powstaje strona bierna czasownika.

Stronę czynną i bierną mają tylko czasowniki przechodnie. Czasowniki nieprzechodnie mają tylko stronę czynną.

Strona bierna nie ma czasu zaprzeszłego.

Strona bierna słowa kochać.

Tryb oznajmujący — czas teraźniejszy.

Licz. poj.	1. jestem	}	kochany, kochana, kochane.
	2. jesteś		
	3. jest		

Licz. mn.	1. jesteśmy	}	kochani, kochane.
	2. jesteście		
	3. są		

Czas przeszły: 1. byłem kochany, byłem kochana, byłam kochane, 2. byłeś kochany, byłaś kochana, byłoś kochane i t. d.

Czas przyszły: 1. będę kochany, kochana, kochane,
2. będziesz kochany, kochana, kochane i t. d.

Tryb warunkowy.

Czas teraźniejszy: byłbym kochany, byłabym kochana, byłobym kochane i t. d.

Czas przeszły: byłbym był kochany, byłabym była kochana, byłobym było kochane i t. d.

Tryb rozkazujący.

Licz. poj. 2. bądź kochany, kochana, kochane.

3. niech będzie kochany, kochana, kochane i t. d.

Licz. mn. 1. bądźmy kochani, kochane.

Bezokolicznik.

być kochanym, być kochaną, być kochanym.

Jak można wyrazić w stronie biernej następujące zdanie:
Ojciec chwali syna?—(Syn jest chwalony przez ojca albo od ojca).

Jak będzie biernie: Bóg rządzi światem? — (Świat jest rządzony przez Boga albo od Boga).

Zadanie LV.

Zamień następujące zdania na stronę bierną. Matka kocha córkę. Brat czyta książkę. Rolnik uprawia rolę. Krawiec szyje ubranie. Kowal kuje żelazo. Szewc zrobił buty. Siostra uszyła suknię. Ojciec oczekuje gości. Pas-tuch pilnuje trzody. Człowiek uczciwy pogardza oszustem.

Zadanie LVI.

Z następujących zdań wyszukaj określenia rzeczowników i oznacz, które z nich są przymiotnikami, które zaimkami, które liczebnikami, a które imiesłowami.

Każda gromada obejmowała dawne miejsca i zgłiszcza swe świąteczne.—Praca umysłowa jest najśłodszym na ziemi za-

jęciem. — Niosą sieroty uronione kłosy. — Rozbierał myślą wszystkie dzisiejsze wypadki. — Zieleniejące łąki i kwitnące kwiaty miły przedstawiają widok. — Dawniej nie było książek drukowanych, były tylko książki pisane. — Pies obity skowyczy. — I znaczoną owcę wilk może pożreć. — Ptaki śpiewające rozweselają nas. — Dwaj zmęczeni podróżni spoczywają pod rozłożystym dębem, stojącym nade drogą.

B.

Ojciec pisał list.

Wczoraj czytałem ładną książkę.

Brat dawał mi rubla.

Proszę nieść ten kosz.

Będę gonił brata.

Ojciec napisał list.

Wczoraj przeczytałem ładną książkę.

Brat dał mi rubla.

Proszę zanieść ten kosz.

Dogonię brata.

Porównajmy te dwa zdania: Ojciec pisał list — i Ojciec napisał list. Jaka różnica zachodzi między czasownikami pisał i napisał? — Pisał znaczy, że był zajęty pisaniem; ale czy skończył pisanie, to niewiadomo. Podobnie: czytałem książkę — znaczy, że byłem zajęty czytaniem, ale niewiadomo, czy ją przeczytałem do końca. Słowa pisał, czytałem oznaczają więc czynność trwałą, ale nie skończoną. Przeciwnie, jeśli powiem: ojciec napisał list, ja przeczytałem książkę, — wtedy wiadomo,

XV A. Pytania. Co to jest imiesłów odmienny? — Co to jest imiesłów nieodmienny? — Ile imiesłowów może mieć czasownik polski? — Jak się kończy imiesłów odmienny czynny i jak imiesłów nieodmienny współczesny? — Jak się kończy imiesłów nieodmienny zaprzeczony? — Jak się kończy imiesłów bierny? — Co to są słowa przechodnie i nieprzechodnie? — Czym może być w zdaniu imiesłów bierny? — Jak powstaje strona bierna? — Jakie czasowniki mogą mieć stronę bierną? — Którego czasu nie ma strona bierna?

że pisanie listu i czytanie książki zostały doprowadzone do końca. Jeśli brat mi tylko dawał rubla, to mógł go ostatecznie nie dać; ale jeśli mi go dał, to go rzeczywiście otrzymałem. Jeśli kogo proszę, by niósł kosz, to jeszcze nie wymagam, żeby go niósł do końca; ale jeśli proszę, żeby go zaniósł, to żądam, żeby go niósł aż do samego końca. Jeśli będę gonił brata, to może go dogonię, a może nie dogonię; ale jeśli go dogonię, to gonienie będzie skończone.

Otóż słowa: czytać, pisać, dawać, nieść, gonić wyrażają czynność w jej przebiegu, ale nie wyrażają, czy ta czynność była lub będzie skończona; przeciwnie, słowa przeczytać, napisać, dać, zanieść, dogonić oznaczają czynność dokonaną, t. j. doprowadzoną do końca. Tamte słowa są niedokonane, a te dokonane.

Słowo niedokonane wyraża czynność w jej przebiegu, bez względu na to, czy była lub będzie skończona.

Słowo dokonane wyraża czynność skończoną, t. j. taką, która była albo będzie doprowadzona do końca.

Jak brzmi czas teraźniejszy słów: czytać, pisać, dawać, nieść, gonić? A jak brzmi czas teraźniejszy słów: przeczytać, napisać, dać, zanieść, dogonić? Czy napiszę, przeczytam, dam, zaniosę, dogonię—jest czasem teraźniejszym?—Nie, to czas przyszły, choć ma formę czasu teraźniejszego.

Czy mogę od tych słów utworzyć imiesłów współczesny: napisząc, przeczytając i t. d.?—Niel!

Czy mogę od tych słów utworzyć czas przyszły ze słowem posiłkowym będę, jakoto: będę napisać, będę przeczytać?—Niel!

Słowa dokonane nie mają w stronie czynnej czasu teraźniejszego ani imiesłowu nieodmiennego współczesnego i odmiennego czynnego.

Słowa dokonane mają w czasie przyszłym strony czynnej

formę czasu teraźniejszego i nie tworzą czasu przyszłego ze słowem posiłkowym będę.

Więc po czym można odróżniać słowa dokonane od niedokonanych? (Np. napisać jest słowem dokonanym, bo nie można powiedzieć ani napisząc, ani będę napisać).

Utwórz imiesłów nieodmienny zaprzeszły od słów: napisać, przeczytać, dać, dogonić.

Czy używamy imiesłowów zaprzeszłych od słów: pisać, czytać, dawać, gonić?—Nie!

Imiesłów zaprzeszły tworzy się zwykle tylko od słów dokonanych.

W stronie biernej czasowników dokonanych zamiast łącznika był i będzie może być użyte słowo został i zostanie; np. byłem albo zostałem pochwalony; będę albo zostanę pochwalony. Ale nie mówi się: zostaję chwalony, zostałem chwalony, zostanę chwalony.

Ile czasów mają słowa niedokonane w trybie oznajmującym strony czynnej? A ile słowa dokonane? Więć jeśli zestawimy razem słowo niedokonane (np. pisać) i odpowiednie dokonane (np. napisać), to otrzymamy 7 różnych czasów trybu oznajmującego strony czynnej.

Czy czasownik należy do części mowy odmiennych? Przez co czasownik się odmienia?

Odmiana czasownika przez tryby, czasy, liczby i osoby, oraz przez bezokolicznik i imiesłowy nazywa się konjugacją.

Wzór konjugacji.

Niedokonane.

Dokonane.

Strona czynna.

Bezokol. chwalić

pochwalić

Imiesł. odm. czynny chwalący

—

„ nieodm. współ. chwaląc

—

„ „ zaprz. — pochwaliwszy.

Tryb oznajmujący.

Czas teraz. chwale, chwalisz i t. d. —

Czas przesz. chwaliłem, chwaliłeś i t. d., pochwaliłem,
pochwaliłeś i t. d.

Cz. zaprz. chwaliłem był i t. d. pochwaliłem był i t. d.

Cz. przysz. będę chwalił albo pochwałę, pochwalisz
będę chwalić albo chwalić będę i t. d.

Tryb warunkowy.

Cz. teraz. chwaliłbym i t. d. pochwaliłbym i t. d.

Cz. przesz. byłbym chwalił i t. d. byłbym pochwalił i t. d.

Tryb rozkazujący.

chwal, niech chwali. pochwal, niech pochwali,
chwalmy, chwalcie, niech chwał. pochwalmy, po-
chwalcie, niech pochwał.

Strona bierna.

Imiesł. bierny chwalony, a, e. pochwalony, a, e.

Bezokolicznik być chwalonym, a, ym być pochwalonym, a, ym.

Tryb oznajmujący.

Cz. teraz. jestem chwalony i t. d. jestem pochwalony

Cz. przesz. byłem chwalony i t. d. byłem (zostałem)
pochwalony i t. d.

Cz. przysz. będę chwalony i t. d. będę (zostanę) po-
chwalony i t. d.

Tryb warunkowy.

Cz. teraz. byłbym chwalony i t. d. byłbym (zostałbym)
pochwalony i t. d.

Cz. przesz. byłbym był chwalony zostałbym był po-
chwalony.

Tryb rozkazujący.

bądź chwalony i t. d. bądź (zostań) po-
chwalony i t. d.

Zadanie LVII.

Odmieniaj według powyższego wzoru przez wszystkie tryby, czasy, liczby i osoby obydwu stron jedną parę z następujących czasowników: ganić—zganić; kochać—poko-chać; gardzić—wzgardzić; psuć—zepsuć; rzucać—rzucić; nieść—zanieść.

Zadanie LVIII.

Wybierz z jakiej czytanki „Wypisów” wszystkie czasowniki, dodaj, czy to jest słowo niedokonane czy dokonane, oraz, jaka to forma (to jest jaki tryb, czas, liczba i osoba); np. napisałaś, sł. dokon. tryb oznajmujący, czas przeszły 2 os. l. poj. rodz. żeń.—pisząc, sł. niedokon. imiesł. nieodm. współczesny.

XV B. Pytania. Co to jest słowo niedokonane? — Co to jest słowo dokonane?—Którego czasu nie mają słowa dokonane?—Jaki czas przyszły mają słowa dokonane? — Od jakich słów tworzy się imiesłów na -ący i na -ąc, a od jakich imiesłów za-przeszły?—Co to jest konjugacja?

ROZDZIAŁ DRUGI.

Części mowy nieodmienne i najpotrzebniejsze wiadomości z głosowni.

LEKCJA XVI.

A.

Tam panuje spokój. Nalewo płynie rzeka. Jutro przyjedzie stryj. Wczoraj widziałem stryja. Broniliście się dzielnie. Konie znużyły się bardzo. Staw nie był bardzo głęboki.

Wskaż podmioty i orzeczenia w zdaniach powyższych. Przy jakich wyrazach są postawione słówka: *tam, nalewo, jutro, wczoraj, dzielnie, bardzo*?

Tam określa czasownik panuje i odpowiada na pytanie: gdzie panuje? *Nalewo* określa czasownik płynie i odpowiada na pyt. gdzie płynie? *Jutro* określa czasownik przyjedzie i odpowiada na pytanie kiedy przyjedzie? *Wczoraj* określa czasownik widziałem i odpowiada na pyt. kiedy widziałem? Słówek *dzielnie* określa czasownik broniliście się i odpowiada na pyt. jak się broniliście? *Bardzo* określa czasownik znużyły się i odpowiada na pyt. jak się znużyły? Nareszcie w ostatnim

zdaniu słówko *bardzo* określa przymiotnik głęboki i odpowiada na pyt. jak głęboki?

Słówka: *tam, nalewo, jutro, wczoraj, dzielnie, bardzo* kładą się przy słowie czyli **czasowniku**, jako jego określenie i nazywają się **przysłówkami**.

Przysłówek jestto część mowy nieodmienna, która kładzie się, jako określenie, przy czasowniku, a niekiedy przy przymiotniku.

Większość przysłówek stanowią przysłówki okolicznościowe.

Przysłówki okolicznościowe określają czasownik albo przymiotnik pod względem okoliczności czasu lub miejsca, przyczyny lub celu, sposobu lub skutku.

Przysłówki okolicznościowe dzielą się na:

1) przysłówki miejsca, odpowiadające na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy?* np. *tu, tam, owdzie, gdzieś, wszędzie, nigdzie, stąd, zowąd, znikąd, zewsząd, dotąd, tędy, owędy* i t. p.

2) przysłówki czasu, odpowiadające na pyt. *kiedy? odkąd? pokąd?* np. *teraz, wtedy, dziś, jutro, wczoraj, niegdyś, kiedyś, dawniej, zawsze, nigdy, dawno, od dawna, dotychczas, dopóty, potąd* i t. p.

3) przysłówki przyczyny na pyt. *czemu? dlaczego?* np. *dlatego, przeto, ztym;*

4) przysłówki celu, na pyt. *dla czego? naco? poco?* np. *dlatego, nato, poto;*

5) przysłówki sposobu, na pyt. *jak?* np. *tak, owak, inaczej, dobrze, źle, pięknie, brzydko, miło, mile, pilno, pilnie, sprawiedliwie* i t. p.

6) przysłówki stopnia, na pyt. *jak? jak bardzo? o ile? jak dalece?* np. *tak, bardzo, wielce, nader, zbyt, nadto, nadzwyczajnie, niezmiernie, trochę* i t. p.

Przysłówki stopnia określają najczęściej przymiotniki lub

inne przysłówki (np. *bardzo dobry, bardzo dobrze*); inne przysłówki okolicznościowe określają zwykle czasownik.

Uwaga. Słówka: *mało, wiele, trochę, nieco* i t. p. są liczebnikami nieoznaczonemi, gdy określają rzeczownik, a przysłówkami stopnia, gdy określają czasownik lub przymiotnik; np. Mamy *trochę* książek (liczebnik); Skorzystałem *trochę*; ten papier jest *trochę* lepszy od tamtego (przysł.).

Wiele przysłówków, zwłaszcza przysłówków sposobu, jest utworzonych z przymiotników; np. *dobrze* z przymiotnika *dobry*; *miło* i *miło* z przym. *miły*; *pięknie, brzydko, mądrze, głupio, po polsku, z niemiecka* i t. p.

Te przysłówki, które są utworzone z przymiotników jakościowych, tworzą stopnie porównania; np. *miło—miej—najmiej*; *długo—dłużej—najdłużej* i t. p.

Zadanie LIX.

Wyszukaj z następujących zdań przysłówki, oznacz, jaką okoliczność oznaczają i jaki czasownik lub przymiotnik określają:

Obok koni chrupotały siano. — Tu i owdzie z zagrody błada jarzębina wychyla się na ulicę. — Tam wszędzie spokój panuje. — Wprawo rozciąga się łóz gęsty zarostek, wlewo się piękna dolina podaje, przodem widnieje rzeczulka i mostek, tuż wznosi się stara cerkiew. — Co możesz zrobić dziś, nie odkładaj na jutro. — Zawsze wiele ufa sobie młody. — Czemuś dziś tak smutna i mówisz tak mało? — Niewinność mówi jasno i otwarcie. — Jankiel wymknął się milczkiem, oklep. — Witano go radośnie i gorąco. — Konie znużyły się bardzo. — Staw nie był tu bardzo głęboki. — Człek niemało skorzystał. — Rzecz nie była zbyt trudna. — Od jutra będę wstawał wcześniej, a zato nie będę do późna w nocy pracował.

Zadanie LX.

Z następujących przymiotników utwórz przysłówki i stopniuj je: daleki, bliski, niski, obfity, pilny, wytrwały, pracowity, gwałtowny, przyjemny, przykry, jasny, ciasny, wesoly, prosty, żwawy, chętny, mocny, wierny, wczesny, późny, śmiały, gruby, krzywy.

B.

Czy napisałeś już list? Nie napisałem go jeszcze. Może go jutro napiszę. Napisz go koniecznie! Tak, napiszę go.

W powyższych zdaniach słówka: *czy, nie, może, koniecznie, tak*—są także przysłówkami, gdyż należą do czasowników, ale nie są to przysłówki okolicznościowe, gdyż nie wyrażają ani okoliczności miejsca, ani czasu, ani przyczyny i t. d.

Co wyraża przysłówek *czy*? — Pytanie.

Co wyraża przysłówek *nie*? — Przeczenie.

Co wyraża przysłówek *tak*? — Twierdzenie.

Co wyraża przysłówek *może*? — Możliwość.

Co wyraża przysłówek *koniecznie*? — Konieczność.

Przysłówki, nie wyrażające żadnej okoliczności, lecz tylko pytanie, twierdzenie lub przeczenie, możliwość lub konieczność, nazywają się przysłówkami formalnymi.

Przysłówki formalne dzielą się:

1) na pytajne: *czy, czyli, albo (azali), -li*;

2) twierdzące: *tak, owszem, naprawdę, zaiste, wszak, przecież, rzeczywiście, istotnie, toć, jużci*;

XVI A. Pytania. Co to jest przysłówek?—Co to są przysłówki okolicznościowe?—Jak się dzielą przysłówki okolicznościowe?—Od jakiej części mowy pochodzi wiele przysłówek?—Które przysłówki tworzą stopnie porównania?

3) *przeczące: nie, ani, wcale nie, zgoła nie, bynajmniej;*

4) *przysłowki możliwości: może, prawdopodobnie, snadź, podobno, pono.*

5) *przysłowki konieczności: koniecznie, niechybnie, nieodzownie, chyba i t. p.*

Zadanie LXI.

Wyszukaj przysłowki w następujących zdaniach i oznacz do jakich przysłówek należą:

Czyliż zawsze w niezbędnej leżeć będziem nocy? — Albo się jemu szabla nie przyda? — Albo nie widzisz bicia za pasem u niego? — Może puszczyk się odezwał lub kawał skały spadł gdzie w przepaść. — Zapewne pan o moim słyszał scyzoryku. — Widocznie tam nikt już nie spał. — Chyba nie znacie Radziwiła. — Nigdy pono nie pamiętano takiej posępnej wieczery. — Ja pewnie tej zimy pojedę tam dla sprawy. — Znasz-li ten kraj, gdzie cytryna dojrzewa? — Nikt nigdy nie śmiał mu się sprzeciwić. — Ani jeden dragon nie wystrzelił. — Mnie się wcale spać nie chce. — Zgoła to nie przeszkodzi. — Zaiste, okolica była malownicza. — Wszak to moja na świecie pociecha jedyna. — Mamy przecież uczciwe towarzystwo w domu. — Toć jej jeszcze nie kupił. — Jużci w młode lata nieźle chłopcu trochę się przewietrzyć.

LEKCJA XVII.

A.

*Od Poznania do Gniezna jest siedem mil.
Książka leży na stole. Kot siedzi za piecem.
Robak pełza po ziemi. Ta książka należy do
mnie. Byłem wczoraj u ciebie. Zabawię się
z wami.*

XVI B. Pytania. Co to są przysłowki formalne? — Jak się dzielą przysłowki formalne.

W powyższych zdaniach mamy słówka nieodmienne: *od, do, na, za, po, u, z*, które łączą się z jednym z przypadków rzeczownika lub zaimka; np. w wyrazach: *od Poznania do Gniezna* — słówko *od* łączy się z dopełniaczem *Poznania*, słówko *do* z dopełniaczem *Gniezna*. Podobnie w wyrazach *za piecem* — słówko *za* łączy się z narzędnikiem rzeczownika *piec*; w wyrazach *z wami* — słówko *z* łączy się z narzędnikiem *wami*.

Wszystkie te słówka wyrażają jakiś **stosunek** między jedną rzeczą a drugą: w pierwszym zdaniu jest mowa o stosunku między Poznaniem a Gniezdem; w drugim — o stosunku między książką a stołem; w trzecim — o stosunku między kotem a piecem; w czwartym — o stosunku między robakiem a ziemią; w piątym — o stosunku między książką a mną; w szóstym — o stosunku między mną a tobą; w siódmym o stosunku między mną a wami.

Takie słówka nazywają się **przyimkami**, gdyż kładą się przy imieniu rzeczownym albo zaimku.

Przyimek jestto część mowy nieodmienna, która się kładzie przy rzeczowniku lub zaimku i wyraża różne stosunki, zachodzące między jedną rzeczą a drugą.

Przyimki mogą się łączyć z wszystkimi przypadkami, oprócz mianownika i wołacza.

Z dopełniaczem łączą się przyimki: *u, od, do, dla, bez*;
z celownikiem: *ku*;
z biernikiem: *przez*;
z miejscownikiem: *przy*;
z dopełniaczem lub narzędnikiem: *z*;
z biernikiem lub narzędnikiem: *nad, pod, przed, między, pomiędzy*;
z biernikiem lub miejscownikiem: *w, na, po, o*;
z dopełniaczem, biernikiem lub narzędnikiem: *za*.

Wszystkie wymienione tu przyimki są to przyimki właściwe.

Przymyki właściwe są takie, które mogą być tylko przymkami.

Zadanie LXII.

W następujących zdaniach wyszukaj przymyki, postaw przy nich odpowiednie pytanie i powiedz, z którym przymkiem są połączone:

U próżniaka zawsze święto. — Od przybytku głowa nie boli. — Natura wilka ciągnie do lasu. — Kupiłem książkę dla siostry. — Niema róży bez kolców. — Dzień się już ma ku południowi. — Przez posły wilk nie tyje. — Ma się jak groch przy drodze. — Wychodzę z domu. — Pożegnałem się z całym domem. — Warszawa leży nad Wisłą. — Chodźmy nad Wisłę na przechadzkę. — Kot siedzi pod stołem. — Rzuć ten papier pod stół. — Przed domem stoi lipa. — Wyjdźmy trochę przed dom. — Między przyjaciółmi uchodzą żarty. — Nie chodź między te dzieci. — W domu najlepiej. — Gość w dom, Bóg w dom. — Uderzyłem się o słup. — O wilku mowa, a wilk tuż. — Na złodzieju czapka gore. — Pójdźmy do lasu na grzyby. — Mądry Polak po szkodzie. — Skoczył po rozum 'do głowy. — Za króla Olbrachta wyginęła szlachta. — Cóż tam klaszcze za dworem? — Wyszliśmy na przechadzkę za miasto.

Zadanie LXIII.

W następujących zdaniach postaw po przymkach rzeczowniki i zaimki (postawione tu w nawiasie) we właściwym przypadku:

Nad (brzeg) ruczaju, *na* (pagórek niewielki), *we* (brzozowy gaj) stał dwór szlachecki. *U* (bliska brzezina) było wielkie mrowisko. *W* (pokój) było parę szaf *za* (szkło), a *w* (one) rozmaite stroje kobiece; *przy* (każde okno) stały, krośna i *na* (one) robota; *na* (stół) rozrzucone były tiule, gazy, wstążki i kwiaty, a *przed* (duże zwierciadło) stały dwie panienki. *Pod* (chaty) czekały psy. Wionęła ogro-

dem, *przez* (płotki), *przez* (kwiaty) i *po* (deska oparta o ścianą) komnaty, wleciała *przez* (okno). Wszystko bieży *ku* (studnia). Ptastwo skryło się *w* (lasy), *pod* (strzechy), *w* (głęb) trawy. 1 owóz zwolna sunął się *ku* (most zamkowy). Z (zagroda) błada jarzębina wychyla się *na* (ulica). O (lekka mila) był kościółek parafjalny. Źródło dobrego i złego leży *w* (my sami). *Po* (obrzęd pogrzebowy) następowała stypa. *Za* (swoje dziecinne lata) był on dwukrotnie *w* (ta wieś). *W* (taka zawierucha), *w* (takie pieruny) *na* (deszcz) wygnać matkę! Tymczasem pogawędzimy *przed* (wieczera). *Od* (ta chwila) życie jego było ciężką walką. Trwała uczta *do* (świt). Mury kościoła drżały *od* (śpiew), *od* (muzyka), *od* (dzwonów bicie). Wolę się poddać z (mus) niż z (ochota). Mamże *dla* (dawna woń) zwiędłą nosić różę? *Po* (dźwięk) mowy poznaje *w* (ty) Włocha. Nie *dla* (ja) kary i nagrody twoje. Córki *po* (woda) chodziły ze (dzbanek). Szlachta ciągnęła kufy z (piwnica) *na* (pasy), Nikt tam nie rozprawiał o (porządek). Już ja was *do* (porządek) doprowadzić muszę.

B.

Ten pan mieszka *obok*.

Ujechaliśmy *niedaleko*.

Wilk stał *powyżej*, baran
stał *poniżej*.

Ten pan mieszka *obok ko-*
ścioła.

Niedaleko miasta płynie
rzeczka.

Wilk stał *powyżej* barana.
Baran stał *poniżej* wilka.

XVII A. Pytania. Co to jest przyimek?—Z którymi przypadkami mogą się łączyć przyimki? — Które przyimki łączą się z dopełniaczem?—z celownikiem? — z biernikiem?—z miejscownikiem? — z dopełniaczem albo narzędnikiem? — z biernikiem albo narzędnikiem? — z biernikiem albo miejscownikiem? — z dopełn., biern. albo narzęd.?—Co to są przyimki właściwe?

Z jakimi wyrazami łączą się słówka: *obok, niedaleko, powyżej, poniżej* w pierwszym szeregu zdań? — Te słówka określają tu czasowniki: *mieszka, ujechaliśmy, stał*, są więc przysłówkami.

A w drugim szeregu?—Słówek *obok* łączy się z rzeczownikiem *kościół*; *niedaleko* łączy się z rzeczownikiem *miasta*; *powyżej* łączy się z rzeczownikiem *barana*, a *poniżej* z rzeczownikiem *wilka*, położonym w dopełniaczu. Tutaj więc słówka *obok, niedaleko, powyżej, poniżej* są przymkami.

Mamy więc przysłówki, które mogą być użyte jako przymki. Takie przymki nazywają się przymkami **niewłaściwymi**.

Byłeś niełitościwy względem tego człowieka. Dzięki tobie ocalałem.

W tych zdaniach słówka *względem* i *dzięki* widocznie odgrywają rolę przymków; ale co do pochodzenia są to rzeczowniki (*względem* jest narzędn. liczby pojed., a *dzięki* mian. liczby mn).—Otóż takie słówka zaliczają się również do przymków niewłaściwych.

Przymki niewłaściwe są to albo przysłówki, albo różne przypadki rzeczowników, użyte w znaczeniu przymków.

Większość przymków niewłaściwych łączy się z dopełniaczem, jakoto: *obok, niedaleko, blisko, wdłuż, wszcz, wgłąb, wpoprzcz, wprost, powyżej, poniżej, wewnątrz, zewnątrz, naprzeciwnko, według, wobec, względem, miasto, zamiast, wśród, pośród, koło, około, naokoło, podczas, zapomocą* i t. p.

Tylko następujące przymki niewłaściwe łączą się z celownikiem: *wbrew, gwoli, dzięki, przeciwn, przeciwnko*; np. *wbrew prawu postępować nie wolno. Naród walczy przeciw nieprzyjacielowi. Zrobiłem to gwoli tobie (albo tobie gwoli).*

Przymki *mimo* i *pomimo* łączą się bez różnicy znacze-

nia albo z dopełniaczem, albo z biernikiem; np. *mimo zakazu* (lub *mimo zakaz*) rodziców wyszedłeś na spacer.

Zadanie LXIV.

Napisz po jednym zdaniu z każdym z wymienionych tu przyimków niewłaściwych.

Zadanie LXV.

Oznacz w następujących zdaniach przysłówki i przyimki niewłaściwe:

Chateczka moja stąd niedaleko pośród tej gęstej leszczyny. — Niedaleko Damaszkku siedzi djabeł na daszku. — Mieszkamy blisko siebie. — Apteka jest stąd blisko. — Przejechałem cały kraj wdłuż i wszerz. — Wdłuż rzeki rośnie trzcina. — Wszerz łąki wykopano rów. — Staraj się wniknąć wgłąb. — Wgłąb góry przekopano tunel. — Idź najpierw wprost, potem nalewo, potem na prawo. — Mieszkamy wprost kościoła. — Mieszkamy naprzeciwko was. — Kto mieszka tu naprzeciwko? — Ciekawym, co się mieści wewnątrz. — Wewnątrz domu jestem bezpieczny. — Według stawu grobla. — Wobec starszych nie odzywaj się niepytany. — Zamiast (miasto) książki kupiłeś zabawkę. — Wśród najlepszych przyjaciół psy zająca zjadły. — Chodzisz wciąż naokoło. — Objechałem naokoło lasu. — Podczas burzy nie stawaj pod drzewem. — Zapomocą igły magnesowej poznajemy strony świata. — Jeśli będziesz przechodził mimo, wstąp do mnie. — Mimo naszego domu przejeżdża wiele fur.

XVII B. Pytania. Co to są przyimki niewłaściwe? — Z którym przypadkiem łączą się większość przyimków niewłaściwych? — Które przyimki niewłaściwe łączą się z celownikiem? — Z którym przypadkiem łączą się przyimek *mimo* o?

LEKCJA XVIII.

A.

Ojciec i syn wyjechali razem. Przyjdź do mnie albo napisz list. Chciałem wyjść na spacer, ale deszcz mi przeszkodził. Nie poszedłem na spacer, bo deszcz padał. Brat mi powiedział, że zgubił książkę.

W pierwszym z powyższych zdań słówko *i* łączy dwa podmioty *ojciec* i *syn*; w drugim słówko *albo* łączy dwa orzeczenia *przyjdź* i *napisz*; w trzecim słówko *ale* łączy dwa zdania: *chciałem wyjść na spacer* — *deszcz mi przeszkodził*. Podobnie w czwartym i piątym zdaniu słówka *bo* i *że* łączą każde po dwa zdania jedno z drugim; powiedz, które zdania łączą te słówka?

Słówka *i*, *albo*, *ale*, *bo*, *że* nazywają się spójnikami.

Spójnik jestto część mowy nieodmienna, łącząca dwa jednakowe członki zdania albo dwa zdania jedno z drugim.

Spójniki dzielą się na współrzędne i podrzędne.

Do spójników współrzędnych należą: *i*, *a*, *albo*, *lub*, *czyli*, *ale*, *lecz*, *atoli*, *bo*, *bowiem*, *albowiem*, *więc*.

Do spójników podrzędnych należą: *gdy*, *nim*, *gdyż*, *ponieważ*, *jeśli*, *jeżeli*, *gdyby*, *choć*, *chociaż*, *lubo*, *acz*, *że*, *iż*, *żeby*, *iżby*, *aby*, *aż*, *niż*.

Oprócz spójników właściwych, używamy wielu przysłówków w znaczeniu spójników.

Do takich przysłówków spójnikowych należą współrzędne: *także*, *tudzież*, *zaś*, *przecież*, *wszak*, *jednak*, *dlatego*, *przeto*, *zatem* i t. p., oraz podrzędne: *kiedy*, *skoro*, *ledwie*, *dopóki*, *jak*, *jakkolwiek* i t. p.

Uwaga. Spójniki: *i*, *a*, *albo*, *lub*, *czyli* mogą łączyć albo dwa członki jednego zdania, albo dwa zdania; w pierwszym razie nie kładziemy przed

niemi żadnego znaku, w drugim razie kładziemy przed nimi przecinek. — Wszystkie inne spójniki łączą nie pojedyncze wyrazy, lecz jedno zdanie z drugim; dlatego kładziemy przed nimi przecinek, a niekiedy nawet średnik.

Zadanie LXVI.

Wyszukaj spójniki w następującym opowiadaniu:

Ojciec pozwolił Jasiowi pójść do sadu na gruszki, ale za-
lecił mu, żeby trząsł lekko, bo gruszki dojrzałe zaraz spad-
ną. Lecz Jaś słuchał tylko jednym uchem, gdyż bardzo się
śpieszył do sadu. Wiadomo bowiem, że chłopcy lubią otrząsać
gruszki. Gdy gruszki za lekkim potrząśnięciem nie spadały,
Jaś zaczął trząść mocniej; lecz i wtenczas ani jedna grusz-
ka nie spadła, chociaż Jaś trząsł coraz to mocniej. Więc
Jaś sobie pomyślał, że ojciec chyba źle mu radził, bo to
widocznie trzeba gruszki zrywać, a nie otrząsać. Jaś chciał
się wdrapać na drzewo, ale to mu się nie udało, gdyż pień
był gładki i wysoki. Wtedy chwycił kawał drąga i rzucił
go na drzewo. Jedna gałąź się odłamała i spadła na ziemię
wraz z kilkoma gruszkami. Skoro Jaś jedną gruszkę po-
chwycił i poniósł do ust, wypuł ją ze wstrętem, ponieważ
była cierpka i twarda. Wtedy Jaś pobiegł do ojca na skar-
gę, a ojciec mu rzekł: „Mówiłem ci przecież, że trząść trze-
ba zlekka, bo dojrzałe gruszki zaraz spadną; a gdy nie spa-
dają, jestto dowód, że są niedojrzałe. Wtedy i zrywanie na
nie się nie zda.

Zadanie LXVII.

Połącz następujące zdania odpowiedniami spójnikami:

1. Siostra czyta—brat czyta. 2. Ojciec pisze—matka czy-
ta. 3. Cofnij obelgę — przestaną być twoim przyjacielem.
4. Chciałem kupić książkę — nie miałem pieniędzy. 5. Nie
kupiłem książki—nie miałem pieniędzy. 6. Nie miałem pie-

niędzy — nie kupiłem książki. 7. — nie miałem pieniędzy, nie mogłem kupić książki. 8 Wróciłem do domu — słońce zaszło. 9. Zaraz cię odwiedzę — znajdę chwilkę czasu. 10. Zaczekam — przyjdiesz. 11. Przyjdę do ciebie — będę miał czas. 12. Pożyczylbym ci książki — bym mógł. 13. Powiedział mi twój brat—byłeś chory. 14. Radzę ci—nie rób tego. 15. Ten człowiek jest bardzo dobroczynny—nie jest bogaty. 16. Róża jest pięknym kwiatem—ma ciernie. 17. Strzeż się—nie wpadnij w rów.

B.

O, ja nieszczęśliwy! Ach, jak tu pięknie! Niestety! nic nie widziałem. Ej! co tam robisz? No! powiedz mi, coś widział. Nuż, do roboty! Bęc! upadł jak długi.

Przed powyższymi zdaniami są postawione słówka: *o, ach, Niestety, ej, no, nuż, bęc*, które nie łączą się ściślej ze zdaniem, t. j. nie są ani podmiotem, ani orzeczeniem, ani innym członkiem zdania, i pozostają na uboczu, jakby stanowiły osobne zdania same w sobie. Nie są to właściwie wyrazy, ale głosy i okrzyki, wtrącane do ożywionej mowy ludzkiej. Wymawiają się podniesionym głosem; dlatego albo zaraz po nich, albo na końcu zdania, które po nich następuje, kładzie się wykrzyknik (!). A co wyrażają?—Jedne z nich (np. *o, ach, Niestety*) są mimowolnym wybuchem jakiego uczucia, jakoto: radości, podziwu, żalu, oburzenia. Inne są objawem woli, więc wyrażają: rozkaz, zachętę, za-

XVIII A Pytania. Co to jest spójnik? — Jak się dzielą spójniki?—Wylicz kilka spójników współrzędnych!—Wylicz kilka spójników podrzędnych! — Jakie wyrazy używają się często w znaczeniu spójników? — Wymień po kilka przysłówków spójnikowych współrzędnych i podrzędnych! — Które spójniki mogą łączyć członki jednego zdania? — Kiedy przed spójnikami nie kładziemy przecinka, a kiedy go kładziemy?

kaz, groźbę (np. *ej, no, nuże*). Inne nareszcie naśladową dźwięki natury (np. *bęc*).

Wszystkie te słówka nazywają się **wykrzyknikami**.

Wykrzykniki są to głosy i okrzyki, wtrącane dożywionej mowy, pozostające bez gramatycznego związku ze zdaniem, a wyrażające albo mimowolny wybuch uczucia, albo objaw woli, albo naśladowanie głosów natury.

Wybuchem uczucia są następujące wykrzykniki: *o, och, a, ach, ha, hu, aj, oj*, a także: *niestety! biada! przebóg!*

Objaw woli (rozkaz, zakaz, zachętę, groźbę, przyzywanie lub odpędzanie) wyrażają wykrzykniki: *ej, hej, hola, no, nu, nuże, naści, wara, fora, precz, huzia, cyt, sza, pst, pfe, tfu* i t. p.

Dźwięki natury naśladową wykrzykniki: *bęc, paf, pstręk, szast, miau, be, me, kuku* i t. p.

Jakie części mowy nieodmienne poznaliśmy? — Jakie części mowy odmienne? — Wtę ile jest części mowy?

Części mowy posiada język polski dziewięć:

1) rzeczownik, 2) przymiotnik, 3) liczebnik, 4) zaimek, 5) czasownik, 6) przysłówek, 7) przyimek, 8) spójnik, 9) wykrzyknik.

Rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek i czasownik — są części mowy **o d m i e n n e**.

Przysłówek, przyimek, spójnik i wykrzyknik — są części mowy **n i e o d m i e n n e**.

Wykazanie, jaką częścią mowy są wszystkie wyrazy jakiego zdania, nazywa się rozbiorem etymologicznym zdania (wyjaśniającym pochodzenie tych wyrazów).

Z a d a n i e LXVIII.

Wykaż wykrzykniki w następujących zdaniach i oznacz, co wyrażają:

Ej! ty na szybkim koniu gdzie pędzisz, kozacze? — Ach, na

tym świecie śmierć wszystko zmiecie. — Wara, panie, od szkody!—Przebóg! czyż niedość, że Witolda buta na koniu wiecznie trzyma całą Litwę?—Biada mojej głowie!—Ach, ona była domu mego panią!—Cyt! cyt! coś w pobliżu wrzasło.—Oj, Stachu, miły Stachu! Oj, ciecze woda z dachu. Cudzo, och, pusto, wśród świata i ludzi!—Hej, nie zastępuj na drodze, mogiło!—Ach, czas rozdarł zasłonę, rozwiał mary omarnień.—O, za tym krajem, jakby za rajem, codzień wzdycham i płaczę.—O, nie mów, dziecię me, że marny życia trud!—Hej, hej, dzieci, nie jałowa nasza przeszłość ta!—Zasiądźcie wkoło chaty, a teraz mi szal—Oj, dostoję ja!—Cyt, dzwon nocy zmaćcił ciszę.—Och, już wzięli Naczelnika, och, już ty nie nasz!—Precz, precz, bracia, smutek wszelki!—No, Śmigalski, dosyć będzie!—Ha, hultaje, precz mi z drogi!—Hm, pokorna coś szlachciurka, z każdym słowem daje nurka.—Jest tam który? Hola!—Tu coś boli, oj, oj, piecze.—Ha! to znowu co innego!—O Boże, daj starość mi taką!—Wyczha! Tuż z pod koni smyknał szarak.—Wara! stać i patrzeć!—Hejże na Soplicę!—Łgarz jesteś, pfe!—Hej, dalej w płas!—„Biada!” krzyknęło kilka dzikich głosów.—I znowu łupu-cupu, łupu-cupu.

Zadanie LXIX.

Zrób rozbiór etymologiczny jednej z czytanek w „Wypisach.”

XVIII B. Pytania. Co to są wykrzykniki?—Wymień kilka wykrzykników, wyrażających wybuch uczucia!—wyrażających objaw woli!—naśladujących dźwięki natury!—Ile jest części mowy?—Które są części mowy odmienne?—Które są części mowy nieodmienne?—Co to jest rozbiór etymologiczny zdania?

LEKCJA XIX.

A.

Pod dębem wysokim, rozłożystym liczne towarzysztwo odpoczywało o zmierzchu.

Ile wyrazów zawiera powyższe zdanie?

Czy wszystkie te wyrazy są jednakowej długości? które są najkrótsze, a który najdłuższy?

Przeczytaj to zdanie wyraźnie i powoli: *Pod dę-bem wy-so-kim, roz-ło-ży-stym licz-ne to-wa-rzy-stwo od-po-czy-wa-ło o zmierz-chu.*

Widzimy, że wyrazy *pod* i *o* wymawiamy jakby za jednym zamachem, t. j. za jednym poruszeniem ust. Wyrazy: *dę-bem, zmierz-chu* wymawiamy, rozpoczynając wymawianie dwa razy, czyli poruszając dwa razy usta. Wyraz *wy-so-kim* wymawiamy, poruszając usta trzy razy; przy wymawianiu wyrazów *roz-ło-ży-stym* i *to-wa-rzy-stwo* poruszamy je cztery razy; przy wymawianiu wyrazu *od-po-czy-wa-ło* — pięć razy.

Otóż za każdym poruszeniem ust wymawiamy jedną sylabę czyli zgłoskę. Wyrazy *pod* i *o* składają się każdy z jednej tylko zgłoski czyli są **jednozgłoskowe**; wyrazy *dę-bem, licz-ne, zmierz-chu* składają się każdy z dwu zgłosek czyli są **dwuzgłoskowe**; wyraz *wy-so-kim* jest **trzyzgłoskowy**; wyrazy *roz-ło-ży-stym* i *to-wa-rzy-stwo* są **czterozgłoskowe**; wyraz *od-po-czy-wa-ło* jest **pięciозgłoskowy**.

Weźmy jednozgłoskowy wyraz *pod*; czy tego wyrazu nie można już rozłożyć na prostsze części składowe? — Oczywiście składa się on z trzech części składowych: **p—o—d**. W wyrazie *dę-bem* pierwsza zgłoska *dę* składa się z *d* i *ę*, a druga *bem* składa się z trzech składników: *b—e—m*. Takie najprostsze składniki zgłosek nazywają się **głoskami** albo **dźwiękami**.

Z jakich dźwięków składa się każda zgłoska w wyrazach: *wy-so-kim, roz-to-ży-stym*?

Z jakich dźwięków składają się dwie zgłoski wyrazu *liczne*? Ile dźwięków ma zgłoska *licz*-?—Tylko trzy, gdyż *cz* stanowi jeden dźwięk. Ile dźwięków zawiera zgłoska *rzy* w wyrazie *to-wa-rzy-stwo*? — Tylko dwa, gdyż *rz* stanowi tylko jeden dźwięk.

Cz jest jednym dźwiękiem, chociaż wyraża się na piśmie przez dwie litery. Podobnie *rz* jest jednym dźwiękiem, chociaż wyrażamy go na piśmie przez dwie litery: *r i z*.

Podobnie *sz, dz, dż, dź, ch* są tylko pojedynczymi dźwiękami, chociaż do ich piśmiennego wyrażenia używane są po dwie litery. Więc ile dźwięków ma każdy z następujących wyrazów: *czas, szczaw, rzesza, chała, chrzan, deszcz, śledź, sadze, dżuma, drożdże*?

Ile dźwięków zawiera wyraz *cień*? — Tylko trzy, gdyż dwie litery *ci* wyrażają tylko jeden dźwięk (*ć*). Ile dźwięków zawiera wyraz *dzień*?—Tylko trzy, gdyż trzy litery *dzi* wyrażają tylko jeden dźwięk (*dź*).

Podobnie w wyrazach: *sień, cienie, bieda, siedzieć, wiedzieć, pies* — litery *ci, si, ni, bi, wi, pi* są dźwiękami pojedynczymi.

Należy więc odróżniać *głoski* czyli *dźwięki* od *liter* czyli *znaków piśmiennych*, któremi oznaczamy dźwięki języka. Dźwięki wymawiamy, litery piszemy; dźwięki słyszemy, litery widzimy.

Wyrazy składają się z sylab czyli zgłosek.

Wyrazy mogą być *jedn zgłoskowe, dwuzgłoskowe, trzyzgłoskowe, czterozgłoskowe, pięcizgłoskowe* i t. d.

Zgłoski składają się z głosek czyli dźwięków.

Dźwięki są to najprostsze składniki wyrazów w wymawianiu.

Dźwięk może być wyrażony na piśmie przez jedną, dwie, a nawet trzy litery.

Litera jestto widomy znak piśmienny, służący do wyrażenia dźwięku na piśmie.

Zadanie LXX.

Podziel na zgłoski wszystkie wyrazy następującego opowiadania i między zgłoskami jednego wyrazu połącz poziomą kreskę czyli łącznik (np. ko-gu-ty roz-po-czę-ły).

Dwa koguty.

Dwa koguty rozpoczęły walkę. Walczyły z sobą długo i zażarcie. Nareszcie walka była rozstrzygnięta. Kogut zwyciężony uciekł i skrył się, a zwycięzca wleciał na dach i głośnym paniem wszystkim obwieszczał swe zwycięstwo. Wtym spostrzegł go jastrząb, rzucił się na niego i rozszarpał go.

Zadanie LXXI.

Podziel na głoski czyli dźwięki następujące wyrazy: *rozpoczęły, zażarcie, nareszcie, rozstrzygnięta, zwyciężony, uciekł, się, zwycięzca wleciał, paniem, wszystkim, obwieszczał, zwycięstwo, spostrzegł, jastrząb, niego, rozszarpał.*

Np. *n-a-r-e-sz-ci-e; o-b-wi-e-sz-cz-a-ł.*

B.

Pod dębem wysokim, rozłożyłystym liczne towarzysztwo odpoczywało o zmierzchu.

Przedostatni z wyrazów tego zdania, **o**, składa się nietylko z jednej zgłoski, ale i z jednego dźwięku. Ten sam dźwięk **o** mamy w pierwszym wyrazie: *pod*; tu

XIX A. Pytania. Z czego składają się wyrazy?—Ile zgłoszek mogą mieć wyrazy?—Z czego składają się zgłoski?—Co to są dźwięki?—Jak dźwięk może być wyrażony na piśmie?—Co to jest litera?

dźwięk **o** jest otoczony z obydwu stron przez dźwięki **p** i **d**. Pierwsza zgłoska wyrazu *odpoczywało*, *od*, ma również ten dźwięk **o**; tu przed **o** nie ma innego dźwięku, a po nim następuje dźwięk **d**. W ostatniej zgłosce wyrazu *towarzystwo*,—*stwo*, ten dźwięk **o** jest położony na końcu; podobnie w pierwszej zgłosce, *to*—.

Wymówmy głośno i wyraźnie wyraz **pod**. Usłyszymy, że o dźwięk **o** dwa inne dźwięki się niejako opierają; jest on ich podporą; bez niego nie możnaby ich wymówić głośno i wyraźnie. Spróbuj wymówić głośno same dźwięki **p**, **d**! — Przeciwnie, **o** można wymówić głośno i wyraźnie.

W wyrazie *rozłożył***stym**, w dwu pierwszych zgłoskach, mamy również ten dźwięk **o**, o który inne dźwięki się opierają. W dwu pozostałych zgłoskach (*ży*-**stym**) takie samo znaczenie ma dźwięk **y**; tu inne dźwięki opierają się o ten dźwięk **y**, który sam jeden z pomiędzy wszystkich dźwięków zgłoski może być wymówiony głośno i wyraźnie.

Mamy więc dźwięki, które można wymówić głośno i wyraźnie, które same przez się mogą stanowić zgłoskę, a nawet cały wyraz, i które są podporą innych dźwięków zgłoski. Inne znów dźwięki same przez się nie mogą być wymówione głośno i wyraźnie i muszą się opierać o tamte dźwięki. Dźwięki pierwszego rodzaju (jak **o**, **y**) nazywają się **samogłoskami**; dźwięki drugiego rodzaju (jak **p**, **d**) nazywają się **spółgłoskami**.

Samogłoska jestto dźwięk, który sam przez się może być wymówiony głośno i wyraźnie i sam może być zgłoską, a nawet całym wyrazem.

Spółgłoska jestto dźwięk, który musi się opierać o samogłoskę, aby mógł być wymówiony głośno i wyraźnie.

Każdy wyraz ma tyle zgłosek, ile w nim jest samogłosek.

Język polski ma następujące samogłoski: **a**, **e**, **i**, **o**, **ó**, **u**, **y**, **ą**, **ę**.

Samogłoski **ą** i **ę** nazywają się **no s o w e m i**.

Wszystkie inne dźwięki, oprócz wymienionych dziewięciu samogłosek, są spółgłoskami.

Porównajmy wyrazy: *ton* i *toń*; *kos* i *koś*; *wóz* i *wóż*. Słyszymy, że na końcu wyrazów *ton* i *toń* są podobne dźwięki, ale nie te same: *n* wymawia się twardo, a *ń* miękko. Podobnie w wyrazach *kos* i *koś* mamy na końcu podobne dźwięki, ale nie te same: *s* jest twarde, a *ś* jest miękkie. Tak samo *z* w wyrazie *wóz* jest twarde, a *ź* w wyrazie *wóż* jest miękkie. Zmiękczenie jest tu na piśmie oznaczone przez kreskę nad literą.

Weźmy wyrazy *tonę* i *tonie*. W pierwszym z nich mamy również twarde *n*, a w drugim miękkie *ń*; tylko że tu, przed samogłoską *e* zmiękczenie na piśmie nie jest oznaczone przez kreskę, ale przez literę *i*, dodaną do *n*. To i nie jest tu samogłoską, lecz **znakiem zmiękczenia**, tak samo, jak kreska nad literą; dwie litery ni wyrażają jeden dźwięk *ń*.

Weźmy wyrazy: *kosy* i *kosi*, *wozy* i *wozi*. W wyrazach *kosi*, *wozi* mamy również miękkie spółgłoski *ś*, *ź*; ale tu, przed samogłoską *i*, zmiękczenie wcale się nie oznacza na piśmie. Podobnie w wyrazie *siedź* mamy na końcu dźwięk *dź*, wyrażony przez dwie litery *z* kreską nad drugą literą; w wyrazie *siedział* zaś ten miękki dźwięk *dź* jest wyrażony przez trzy litery *dzi*, gdyż *i* jest tu znakiem zmiękczenia, zamiast kreski; a w wyrazie *siedzi*—miękki dźwięk *dź* jest oznaczony przez *dz*, gdyż przed samogłoską *i* zmiękczenia osobno nie oznaczamy na piśmie.

W wyrazie *chłopy* mamy twarde *p*, a w wyrazie *chłopi* mamy miękkie *p*; w wyrazie *chłopie* to miękkie *p* jest wyrażone przez dwie litery *pi*. Podobnie w wyrazie *pawie* miękkie *w* jest wyrażone przez dwie litery *wi*; w wyrazie *paw* zmiękczenia spółgłoski *w* nie oznaczamy kreską, gdyż *w* na końcu dziś już wymawiamy twardo. Porównaj jeszcze wyrazy: *karp* i *karpie*, *jastrząb* i *jastrzębie*, *szczaw* i *szczawiu*, *ziem* i *ziemia*. Przed samogłoską mamy tu

miękkie spółgłoski, wyrażone na piśmie przez **pi, bi, wi, mi**, a na końcu mamy już twarde: **p, b, w, m**.

Porównajmy jeszcze wyrazy: *kos, koś i kosz*. W pierwszym z nich mamy na końcu twarde **s**, w drugim miękkie **ś**; a w trzecim?—Czy spółgłoska **sz** jest twardą czy miękką?—**Sz** powstało również przez zmiękczenie twardego **s** i było dawniej miękkie; ale teraz wymawia się już twardo. Nie jest to spółgłoska miękka, ale **pochodna**.

Porównajmy jeszcze wyrazy: *wóz, wozi i wożę*. W pierwszym mamy twarde **z**, w drugim miękkie **ź** (choć miękkość na piśmie przed **i** nie jest oznaczona), a w trzecim wyrazie mamy spółgłoskę **ż**, która jest również pochodna, czyli powstała z pierwotnego zmiękczenia.

Spółgłoski dzielą się więc: na twarde, miękkie i pochodne, czyli powstałe ze zmiękczenia.

Spółgłoski twarde są: d, t, g, k, b, p, w, f, m, n, ł, r, s, z, h, ch.

Spółgłoski miękkie są: dź, ć, ń, j, l, ś, ź, mi, bi, pi, wi, fi, a także gi i ki.

Spółgłoski pochodne czyli powstałe ze zmiękczenia są: sz, ż, rz, c, cz, dz, dź.

Miękkość spółgłoski oznaczamy na piśmie na końcu wyrazu lub przed spółgłoską przez kreskę nad literą (np. *koń, puść, siedź, końmi, puśćmy, siedźcie*); przed samogłoską miękkość oznaczamy przez literę **i (np. *konie, siedział*); przed samogłoską i zmiękczenia wcale nie oznaczamy na piśmie (np. *koni, siedzi, nosi*).**

Spółgłoski: b, p, w, f, m wymawiają się obecnie miękko tylko przed samogłoskami (gdzie miękkość na piśmie oznacza się przez literę **i); na końcu wyrazu lub przed spółgłoską wymawiają się już zawsze twardo; dlatego litery b, p, w, f, m nigdy się nie kreskują.**

Spółgłoski l i j są zawsze miękkie, i dlatego zmiękczenie przy nich osobno się nie oznacza.

Zadanie LXXII.

Przepisz następujące zdania, oddziel zgłoski wyrazów dwu- i wielozgłoskowych przez łącznik i podkreśl samogłoski, zważając na to, że litera *i* przed samogłoską nie jest samogłoską, lecz znakiem zmiękczenia:

Kochaj bliźniego, jak siebie samego. — Wiosna, wiosna! wieść radosna z ciepłym tchnieniem wiatru płynie, i sasanki już na wianki rozwinęły się dziewczynie. — Pies jest wierny, koń silny i piękny, a osieł uparty. — Siostry i bracia powinni się kochać i pomagać sobie nawzajem. — Wieśniacy najczęściej pracują w lecie. — Skowronek ściele sobie gniazdko na ziemi, a słowik na gałęzi. — W jesieni silne wiatry strącają liście na ziemię. — Pamiętajcie, dzieci, że czas prędko leci.

Zadanie LXXIII.

Przepisz te same zdania i podkreśl w nich spółgłoski miękkie, pamiętając o tym, że *ni, mi, pi, si, zi, ci, dzi* i t. d. przed samogłoską są tylko jedną spółgłoską miękką, oraz że *n, m, b, p, w, f, s, c, z, dz* przed samogłoską *i* są miękkie, choć ich zmiękczenie nie jest oznaczone na piśmie.

Zadanie LXXIV.

Przepisz następujące zdania i podkreśl w nich wszystkie spółgłoski pochodne czyli powstałe ze zmiękczenia, pamiętając o tym, że *sz, cz, rz, dz, dź* są tylko pojedynczymi spółgłoskami:

Stoi przy drodze na jednej nodze, a mógłbym przysiąc, że jest w niej tysiąc. — Większa moc Boska niż złośliwość ludzka. — Stój, poczekaj, moja duszko! gdzie tak dążysz drobną nóżką? — Kto się wywyższa, będzie poniżon, a kto się poniża, będzie wywyższon. — Konna przejażdżka należy do największych przyjemności wiejskich. — Dojrzało zboże, więc

dziatwo, żywo, dalej na żniwo, bo grad spaść może.—Jabłonka i gruszka podpórek aż proszą, tak na nich i jabłek, i gruszek; podpórki dziewczęta z podwórka przynoszą, gdzie struże dziadunio staruszek.

LEKCJA XX.

A.

<i>Pan</i>	<i>panie;</i>	
<i>plama</i>	<i>plamie;</i>	
<i>trawa</i>	<i>trawie;</i>	
<i>wół</i>	<i>wole;</i>	
<i>para</i>	<i>parze;</i>	
<i>kosa</i>	<i>kosić</i>	<i>koszę;</i>
<i>wóz</i>	<i>wozić</i>	<i>wożę;</i>
<i>rzut</i>	<i>rzucić</i>	<i>rzucę;</i>
<i>głód</i>	<i>głodzić</i>	<i>głodzę;</i>
<i>ręka</i>	<i>ręce</i>	<i>rączka;</i>
<i>noga</i>	<i>nodze</i>	<i>nóżka;</i>
<i>mucha</i>	<i>musze</i>	<i>muszka.</i>

Porównajmy z jednej strony wyrazy: *pan, plama, trawa, wół, para*—a z drugiej strony: *panie, plamie, trawie, wole, parze*. W pierwszych wyrazach mamy twarde spółgłoski: *n, m, w, ł, r*, a w drugich miękkie: *ń, mi, wi, l* i pochodne *rz*. Widocznie tu spółgłoski miękkie powstały

XIX B. Pytania. Co to jest samogłoska?—Co to jest spółgłoska?—Po czym poznajemy ilość zgłosek wyrazu?—Wylicz samogłoski języka polskiego! — Które są samogłoski nosowe?— Jak się dzielą spółgłoski?—Wylicz spółgłoski twarde! — Wylicz spółgłoski miękkie! — Wylicz spółgłoski pochodne!—Jak oznaczamy miękkość spółgłosek na końcu wyrazu lub przed spółgłoską, a jak przed samogłoską i przed i? — Które spółgłoski miękczą się obecnie tylko przed samogłoską? — Przy których literach miękkość nigdy się nie oznacza?

z odpowiednich twardych: *ń* z *n*, *mi* z *m* i. t. d. A jaka była przyczyna tego zmiękczenia?—Otóż samogłoska *e*, która będąc sama miękką, zmięczyła twarde spółgłoski. Podobnie wyrazy *kosić* i *koszę* powstały z wyrazu *kosa*, a w nich miękkie *ś* i pochodne *sz* powstały z twardego *s*. Tutaj przyczyną zmiękczenia są następujące po *s* miękkie samogłoski *i*, *ę*. Podobnie twarde *z* wyrazu *wóz* zmięczyło się w wyrazie *wozić* w *ź*, a w wyrazie *wożę* przeszło w *ż*, również pod wpływem samogłosek *i*, *ę*. Tak samo *t* przed samogłoskami miękkimi *i*, *ę* zamieniło się w miękkie *ć* i pochodne *c* (*rzut*—*rzucić*—*rzuceć*), a twarde *d* w miękkie *dź* i pochodne *dz* (*głód*—*głodzić*—*głodzę*). Twarde *k* wyrazu *ręka* zamieniło się w pochodne *c* i *cz* (*ręce*, *rączka*); twarde *g* w pochodne *dz* i *ż* (*noga*—*nodze*—*nóżka*); twarde *ch* w pochodne *sz* (*much*a—*musze*—*muszka*). W wyrazach *ręce*, *nodze*, *musze* przyczyną przemiany jest miękka samogłoska *e*.

Ale w wyrazach *rączka*, *nóżka*, *muszka* po spółgłoskach *cz*, *ż*, *sz* nie ma samogłoski; więc jakaż jest przyczyna przemiany?

Otóż dawniej była tam samogłoska miękka, mianowicie krótkie *i*, które później wypadło. Wyrazy powyższe brzmiały: *rączika*, *nożyka*, *muszika*. Podobnie w wyrazach *rzucić*, *nudzić* mamy miękkie *ć*, *dź*, ponieważ te wyrazy brzmiały pierwotnie: *rzuci*, *nudzi*.

Napotyamy także spółgłoski miękkie i pochodne przed samogłoskami *a* lub *o*; ale to *a* i *o* powstały z dawniejszego *e* i dlatego są miękkie; np. *biały* brzmiało dawniej *bięły*, wyrazy: *piana*, *wiara*, *ciało*, *siostra*, *żona* brzmiały dawniej: *piena*, *wiera*, *cieło*, *siestra*, *żena*.

Zarówno spółgłoski miękkie, jak pochodne, powstały z pierwotnych twardych przez zmiękczenie.

Przyczyną zmiękczenia spółgłoski jest następująca po niej samogłoska miękka *i*, *e*, *ę*.

Jeżeli spółgłoska miękka lub pochodna znajduje się na końcu wyrazu lub przed spółgłoską, to wypadło tam dawniejsze *i* lub *ĩ* (krótkie).

Jeśli spółgłoska miękka lub pochodna znajduje się przed *o* lub *a*, to takie *o* lub *a* powstało zwykle z dawniejszego *e*.

Ponieważ spółgłoski pochodne. *sz, ż, rz, c, cz, dz, dż* teraz już się wymawiają twardo, więc piszemy po nich twardą samogłoskę *y*, zamiast pierwotnej miękkiej *i* (np. *ruszy, łoży, zorzy, nocy, oczy, sady*).

Spółgłoski twarde *g* i *k* przed pierwotnym *y* wymawiają się miękko, i dlatego zamiast *y*, piszemy po nich *i* (np. *długi, gibki*, zamiast pierwotnego *długo, gębki*).

Spółgłoska *rz* brzmi obecnie zupełnie jak *ż*, a niekiedy jak *sz*. Ale rozróżniamy te trzy spółgłoski na piśmie: piszemy *rz*, jeśli ten dźwięk powstał z *r* (np. *wiara, wierze*); piszemy *ż*, gdy powstał z *z* lub *g* (np. *wóz—wożę; noga—nóżka*); piszemy *sz*, gdy powstał z *s* lub *ch* (np. *kosa—koszę; mucha—musze*).

U w a g a, Po *b, p, d, t, g, k, ch* nie piszemy *ż* ani *sz*, lecz *rz*; np. *brzoza, przed, drzewo, trzy, grzech, krzepki, chrzan*. Tylko w wyrazach: *pszczoła, pszenica, kształt*, oraz w stopniu wyższym przymiotników piszemy zawsze *sz* (np. *grubszy, głupszy, prędszy, krótszy, miększy*).

Zadanie LXXV.

W następujących zdaniach zamiast krzyżyków napisz spółgłoski *rz, ż* lub *sz*, sto-ownie do tego, czy powstały z *r*, czy ze spółgł. *z* lub *g*, czy ze spółgł. *s* lub *ch*.

Ślimak ma na głowie ró+ki, które chować mo+e. — Gospoda+ słusznie ka+e leniwą słu+bę za niedbalstwo. — Czyń, co ci starsi ka+a. — Postępuj uwa+nie i rozwa+nie. — Pojadę na fu+e sana do stodoły — Niebo się zachmu+yło. — Rybak zanu+a sieć w mo+e. — Nie wrywaj ku+e pie+a. —

Warowny zamek stoi na gó+e, mieszka w nim ryce+ wa-
 leczny.—Kłamcy nikt nie chce wie+yć.—Kucha+ dla czela-
 dzi jagły w garnku wa+ył, Jaś ich musiał skosztować i ję-
 zyk opa+ył.—Weź wagę i zwa+ ten cukier.—Dob+e mie-
 +yć i wa+yć nie ka+dy potrafi.—Odwa+nym podró+ni-
 kom wśród dzikich ludów gro+ą liczne niebezpieczeństwa.—
 W tej książ+ce są ładne d+eworyty. — Ch+an jest p+y-
 prawą zdrową i p+yjemną.—G+eczność i up+ejność p+y-
 stoi ka+demu.—K+emień jest bardzo twardy i dlatego słu-
 żył dawniej do k+esania ognia.—Nie t+askaj d+wiami, bo
 to niep+yzwoicie i nieg+ecznie.—Pracowita p+czółka sk+ęt-
 nie gromadzi miód p+ez całe lato.—P+estań płakać i na-
 +ekać, ot+yj łezki z oczu.—Zma+ to zadanie i napi+ je
 jeszcze raz; nie ma+ o tym, żebyś p+edtym poszedł na
 p+echadzkę. — Uwijaj się, rażno bie+, podkówkami ognia
 sk+e+. — Zbie+ ze stołu książ+ki i złó+ je do szafki,
 a potem ka+ podać wiecze+ę.—Zwa+ ko+ec +yta i p+e-
 nicy, a potem porównaj ich wagę. — Otwó+ d+wi i okno,
 aby odświe+yć powiet+e.—Nie ma+ się, bo płacz ci wca-
 le nie pomo+e.

B.

Porównaj dwa wyrazy *łat* i *ład*. Brzmia one zupełnie
 jednakowo; ale w pierwszym piszemy *t*, bo jestto dopełniacz
 liczby mn. od *łata*, a w drugim piszemy *d*, bo dopełniacz
 brzmi *ładu*. Porównajmy jeszcze *ściek* i *ścieg*. Te wyrazy
 również brzmią jednakowo; ale dopełniacz pierwszego brzmi

XX A. Pytania. Z czego powstały spółgłoski miękkie i po-
 chodne?— Co jest przyczyną zmiękczenia spółgłoski?—Jakim spo-
 sobem spółgłoska miękka lub pochodna może być na końcu wy-
 razu? — Jakim sposobem spółgłoska miękka lub pochodna może
 być przed o lub a?—Po jakich spółgłoskach piszemy *y*, zamiast
 dawniejszego *i*?—Po jakich spółgłoskach piszemy *i*, zamiast da-
 wniejszego *y*?—Jak się różnią spółgłoski *ż*, *rz*, *sz*?

ścieku, a drugiego *ściegu*, dlatego w pierwszym piszemy *k*, a w drugim *g*. Spójnik *choć* piszemy przez *ć*, ponieważ inaczej można powiedzieć *chociaż*; ale *chodź* piszemy przez *dź*, gdyż jestto tryb rozkazujący od słowa *chodzić*.

Widzimy z powyższych przykładów, że *d*, *g*, *dź* w pewnych razach brzmią jak *t*, *k*, *ć*; kiedy mianowicie? — Otóż na końcu zgłoski (*ład*, *ścieg*, *chodź*). Swoje właściwe brzmienie zachowują tylko przed samogłoską (*ładu*, *ściegu*, *chodzić*).

Przeciwnie, *t*, *k*, *ć* brzmią zawsze jednakowo.

Brzmienie dźwięków *d*, *g*, *dź* przed samogłoską jest jakby głośniejsze, dźwięczniejsze, a na końcu jest jakby przytłumione, głuche; *t*, *k*, *ć* brzmią zawsze głucho.

Otóż takie dźwięki, jak *d*, *g*, *dź* nazywamy **dźwięcznymi**, a takie, jak *t*, *k*, *ć* — **głuchymi**. Każda spółgłoska dźwięczna ma odpowiednią głuchą, której brzmienie przyjmuje, gdy stoi na końcu zgłoski; np. dźwięcznej *b* odpowiada głucha *p*, dźwięcznej *w* — głucha *f*, dźwięcznej *z* — głucha *s* i t. d.

Spółgłoski dzielą się jeszcze na głuche i dźwięczne.

Spółgłoski głuche brzmią zawsze jednakowo.

Spółgłoski dźwięczne zachowują swoje właściwe brzmienie tylko przed samogłoskami albo innymi dźwięcznymi, a na końcu zgłoski brzmią tak, jak odpowiednie głuche.

Spółgłoski głuche są: *t*, *g*, *p*, *f*, *s*, *ś*, *sz*, *c*, *ć*, *cz*, *ch*;

Odpowiednie im dźwięczne: *d*, *k*, *b*, *w*, *z*, *ź*, *ż* (*rz*), *dz*, *dź*, *dż*, *h*.

Tylko spółgłoski: *m*, *mi*, *n*, *ń*, *r*, *ł*, *j* nie podlegają podziałowi na głuche i dźwięczne. *M*, *mi*, *n* i *ń* nazywają się **nośowymi**; *r*, *ł*, *j* — **płynnymi**.

Na końcu zgłoski piszemy spółgłoskę dźwięczną, choć stychać głuchą, jeśli dodawszy do wyrazu końcówkę samogłoskową, wyraźnie słyszymy dźwięczną; (np. *ród* — *rodu*; *Bóg* — *Boga*; *traw* — *trawa*; *kóz* — *koza*; *ogródka* — *ogródek*; *babka* — *babek* i t. p.).

Zadanie LXXVI.

W następujących zdaniach, zamiast krzyżyków, napisz spółgłoskę głuchą lub dzwieczną.

1) D albo t: O+ wó+ki rozum kró+ki. — Dostałem o+ cio+ki sia+kę na motyle, a o+ stryjenki bardzo ładną kla+kę. — Groma+ka dzieci wybiegła z ogró+ka i otoczyła ubo-giego dzia+ka. — Grzeczne dzia+ki szanują dzia+ka i bab-kę. — Mió+ jest sło+ki i smaczny. — Zakwitły już bra+ki, stokro+ki, reze+ka. — Ko+ wypił mleko ze spo+ka i usiadł na progu cha+ki. — Gdzie złe przypa+ki, tam przyjaciel rza+ki. — Bystry prą+ wody unosi łó+kę.

2) B albo p: Krze+cy paro+cy żwawo pracują. — Konia niecierpliwi słu+, a nęci złó+. — Swoi przyszli chło+cy, tyl-ko jeden o+cy. — Dró+ chowamy przy domach, a dro+ jest-to ptak dziki. — Kar+ jest rybą, a jastrzą+ ptakiem. — Chło+ściąg dą+ i robi słu+ki i kle+ki. — Ba+ka siedzi na kana+ce. — Pieczone gołą+ki nie lecą same do gą+ki. — Chło+czyk miał dwa ku+ki i wysypał z nich dwie ku+ki piasku. — Ostry sier+ szy+ko żnie zboże.

3) G albo k: Ile paja+ ma nó+? — Bu+ jestto rzeka, a bu+ drzewo. — W lesie słyhać stu+ siekier, a na łące układają stó+ siana. — Bu+ zwrócił bie+ i poderwał brze+. Bru+ się zepsuł, a kamienie zatamowały bie+ wody. — Ze-psuta maszyna robi nierówny ścię+.

4) W albo f: Żół+ i żóra+ trzymają się zwykle okolic błotnistych — Słepy tra+ mię tu sprowadził, gdzie spoczy-wacie wśród tra+. — Głó+ka jak makó+ka. — Ste+ka dostała nową zaba+kę, a E+ka złotówkę. — Nalej wody do kara+ki, a kone+kę odnieś do ku+hni. — Ka+ka jest podobna do wro-ny, a turka+ka do gołębia.

4) Z albo s: Przymro+ki zwarzyły zawią+ki owoców. — Masz wó+ i przewó+, więc wybieraj. — Parobcy tną wierz-bowe gałą+ki i wiążą wią+ki. — Ko+ jest ptakiem śpiewają-

cym, a kobu+ drapieżnym.—Na wó+ku leżą dwie fa+ki powideł. — Wielki gła+ zsunął się z góry i rozbił na drobny gru+. — Zgarnij na kupę ten gru+ i rozrzuć ten sto+ piasku.—Ga+ pali się jasno.

6) *Dz* albo *c*: Lepszy ry+ niż ni+. — Czas to pienia+. — W czasie przecha+ki zgubiłem pienia+, otrzymany od ojca.—Boga+two nie daje szczęścia. — Ksia+ wyjechał w sąsie+two.—Nieść pomo+ dotkniętym kale+twem jest obowiązkiem lu+kości.—Mosia+ jest mieszaniną miedzi i cynku.

7) *Dż* albo *ć*: Złoto pszeniczka da, lecz łaskę słonka trzeba mie+; bo gdy dżdże zmoczą kwiat, kłosa zaczerwieni+,—to bierz, rolniku, mie+, bo okpisz świat sprzedając śmie+. — Ja zarzucę sie+, a ty sie+ cicho nad wodą.—Obu+ się prędko, śpiesz się obu+ buty i pój+ ze mną na dwór, a pokażę ci, jak kot wpadł w ka+ i nie może wyleż+. — Ten gospodarz ma pię+ mórg ziemi, z których każdą pię+ uprawia własnoręcznie. — Ra+ się wielu, a jednego słuchaj.

LEKCJA XXI.

A.

Wiemy już, że pierwotne *e* przechodzi niekiedy w *o* albo *a*. W jakich razach to się dzieje?—Przypatrzmy się następującym przykładom:

e	—	o	e	—	a
niesie	—	niosę	w lesie	—	las
nieśli	—	niosły	w mieście	—	miasto

XX B. Pytania. Jak jeszcze dzielą się spółgłoski?—Co to są spółgłoski głuche, a co dźwięczne?—Wylicz spółgłoski głuche!—Wylicz spółgłoski dźwięczne! — Która dźwięczna odpowiada głuchej t, k, p, f, s i t. d.? — Które spółgłoski nie należą ani do głuchych, ani do dźwięcznych? — Które są spółgłoski nosowe i które płynne? — Kiedy na końcu zgłoski piszemy spółgłoskę dźwięczną, choć słysząc głuchą?

<i>wiezie</i>	—	<i>wiozę</i>	<i>w gnieździe</i>	—	<i>gniazdo</i>
<i>wieźli</i>	—	<i>wiozły</i>	<i>w łecie</i>	—	<i>lato</i>
<i>plecie</i>	—	<i>plotę</i>	<i>sieć</i>	—	<i>siatka</i>
<i>plotli</i>	—	<i>plotły</i>	<i>jedzie</i>	—	<i>jadę</i>
<i>wiedzie</i>	—	<i>wiodę</i>	<i>jeść</i>	—	<i>jadać</i>
<i>wiedli</i>	—	<i>wiodły</i>	<i>w wierze</i>	—	<i>wiara</i>
<i>bierze</i>	—	<i>biorę</i>	<i>na ciełe</i>	—	<i>ciało</i>
<i>ciełę</i>	—	<i>ciotek</i>	<i>widzieli</i>	—	<i>widzrały</i>
<i>żeński</i>	—	<i>żona</i>	<i>wieniec</i>	—	<i>wianek</i>

Z powyższych przykładów widzimy, że pierwotne *e* zachowało się przed spółgłoską miękką lub pochodną, czyli powstałą ze zmiękczenia, więc przed *ś, ź, ć, dź, rz, l, ń* (*nieśie, wiezie, plecie, wiedzie, bierze, ciełę, żeński* — *w łesie, w gnieździe, w łecie, jedzie, wierze, na ciełe, wieniec*), nawet przed twardą *d* i *t*, jeśli po niej następuje miękka *l* (*plotli, wiedli*); przed spółgłoską twardą zaś, zwłaszcza przed *s, z, t, d, r, ł, n*, pierwotne *e* w jednych wyrazach zamienia się w *o* (np. *nieśę, wiozę, plotę, biorę, ciotek, żona*), a w drugich w *a* (np. *las gniazdo, lato, jadać, wiara, ciało, wianek*).

Pierwotne *e* pozostaje niezmiennym przed spółgłoskami miękkimi; przed twardymi zaś, zwłaszcza przed *s, z, t, d, r, ł, n*, przechodzi w jednych wyrazach w *o*, a w innych w *a*.

Takie *o* lub *a*, powstałe z pierwotnego *e*, pozostaje miękkim; więc poprzedzająca spółgłoska pozostaje zmiękczoną.

Miękkie *o* lub *a*, powstałe z *e*, poznać więc można po tym, że poprzedza je spółgłoska miękka lub pochodna, a po nim następuje twarda spółgłoska: *s, z, t, d, r, ł, n*.

Zadanie LXXVII.

Z następujących zdań wypisz wszystkie wyrazy, w których jest miękkie *o* lub *a*, powstałe z pierwotnego *e*, i napisz obok każdego w nawiasie odpowiedni wyraz ze spółgłoską *e*; np. *kwiat* (*kwięcie*); *czas* (*wczesny*).

Wiatr świszczął przeraźliwie. — Przyniosłem wam z lasu pęk kwiatów.—Wiódł ślepy kulawego, dobrze im się działo.— Wiadomo, że kłamcy nikt nie daje wiary.—Brzoza ma białą korę. — Miasto ocalało od napadu nieprzyjaciół. — Cyganie, masz świadki? Mam żonę i dzieci. — Wioska leżała blisko miasteczka. — Siostra przyniosła mi ćwiartkę białego papieru.—Wlazł kotek na płotek i mruga: ładna to piosneczka, niedługa. — Wlazł na gruszkę, siał pietruszkę, rzepa mu się rodzi.—Na dolinie, na zielonej, widzę w dali wioskę małą, domek płotem ogrodzony, na zakręcie brzozę białą.—W poniedziałek przed wieczorem pojedę z siostrą do dziadka. — Las szumiał za powiewem wiatru. — Wyleć ptakiem z tego gniazda, miłać będzie taka jazda. — Gdzie się podział ów wiek złoty, owe dawne czasy?—Dziewczynka splotła wianek z białych kwiatów i zielonych gałązek brzozy i zaniósła go sąsiadce, a wzamian dostała ciastko.

B.

Przypatrzmy się następującym przykładom:

ó	—	o	o	—	ó
<i>bób</i>	—	<i>bobu</i>	<i>osoba</i>	—	<i>osób</i>
<i>głód</i>	—	<i>głodu</i>	<i>broda</i>	—	<i>bród</i>
<i>głóg</i>	—	<i>głogu</i>	<i>droga</i>	—	<i>dróg</i>
<i>rów</i>	—	<i>rowu</i>	<i>krowa</i>	—	<i>krów</i>
<i>wóz</i>	—	<i>wozu</i>	<i>koza</i>	—	<i>kóz</i>
<i>stół</i>	—	<i>stołu</i>	<i>koło</i>	—	<i>kół</i>
<i>sól</i>	—	<i>sol</i>	<i>pole</i>	—	<i>pól</i>
<i>wór</i>	—	<i>woru</i>	<i>obora</i>	—	<i>obór</i>
<i>zdrój</i>	—	<i>zdroju</i>	<i>moja</i>	—	<i>mój</i>

XXI A. Pytania. Kiedy pierwotne *o* pozostaje niezmiennym, a kiedy przechodzi w *o* lub *a*? — Jaką własność zachowuje takie *o* lub *a*? — Peczym można poznać miękkie *o* lub *a*, powstałe z *o*?

Z powyższych przykładów widzimy, że samogłoska *o* w tym samym wyrazie raz może być niezmienniona, a drugi raz zamienia się w *ó*. Kiedy *o* pozostaje niezmiennym? — Otóż w zgłoskach otwartych, t. j. kończących się na samogłoskę (np. *bo-bu, gło-du, bro-du, kro-wa, sto-tu, ko-ło* i t. d.). A kiedy zamienia się w *ó*? — Otóż w zgłoskach zamkniętych, t. j. zakończonych spółgłoską (np. *bób, głód, bród, krów, stół, kół, o-bór, osób* i t. d.).

Taka z miana samogłoski *o* na *ó* nazywa się pochyle-
niem i odbywa się zwłaszcza przed spółgłoskami dźwięcz-
nymi: *b, d, g, w, z, ż, ź, rz, dz, dż* i płynnymi: *r, ł, l, j*.
Przed spółgłoskami głuchymi i nosowymi *o* pozostaje nie-
zmienione zwykle i w zgłoskach zamkniętych (np. *płot, chłop, rok, nos, koś, noc, kosz* i t. d.), tylko niekiedy
pochyla się w *ó* (np. *cnót*).

Samogłoska *o* w zgłoskach, zamkniętych przez spółgłoskę
dźwięczną lub płynną, pochyla się, t. j. zamienia się w *ó*;
w zgłoskach otwartych *o* zwykle pozostaje niezmiennione.

Przed spółgłoską głuchą *o* pochyla się rzadko, przed noso-
wą nigdy.

Tylko w niektórych wyrazach *ó* pochylone pozostaje
i w zgłoskach otwartych; np. *król — króla; stróż — stróża*;
góra, wróbel, pióro i t. p.

U w a g a. Samogłoska *ó* nigdy nie może stać na
końcu, a w końcówce *-ów* pisze się zawsze *ó*.

Samogłoska *ó* dziś wymawia się zupełnie jak *u*, a pisze
się wtedy, gdy powstała przez pochylenie samogłoski *o*.

Porównajmy jeszcze następujące przykłady:

ą	—	ę	ę	—	ą
dąb	—	dębu	gęba	—	gąb
błąd	—	błędu	grzęda	—	grząd
draż	—	draża	wstęga	—	wstąg
maż	—	męża	męka	—	mąk
wziął	—	wzięta	ręka	—	rąk.

Z tych przykładów widzimy, że pomiędzy samogłoskami nosowymi *ę* i *ą* zachodzi taki sam stosunek, jak między samogłoską *o* a samogłoską *ó*, mianowicie: *ę* pozostaje zwykle tylko w zgłoskach otwartych, a w zgłoskach zamkniętych przechodzi w *ą*. Samogłoska *ą* powstaje więc często przez pochylenie samogłoski *ę*.

Samogłoska nosowa *ę* pozostaje niezmienną zwykle tylko w zgłoskach otwartych, a w zgłoskach zamkniętych pochyła się zwykle w *ą*.

U w a g a. Samogłoska *ą* brzmi często jak *om* lub *on*; *ę* brzmi często jak *em* lub *en*. Należy pisać *ą*, gdzie w innych formach tego samego wyrazu słysząc *ę*, i naodwrot: *ę* piszemy tam, gdzie ten sam wyraz może w innej formie mieć *ą* (np. *dąb* — *dębu*; *wstęga* — *wstąg*). W wyrazach obcego pochodzenia nie piszemy *ą*, *ę*, lecz *om*, *on*, *em*, *en* (np. *klomb*, *lont*, *lament*).

Z a d a n i e LXXVIII.

W następujących zdaniach, zamiast krzyżyków, napisz *u* albo *ó*, pisząc wszędzie *ó*, gdy można odnaleźć inną formę tego samego lub pokrewnego wyrazu z samogłoską *o*. Pisz np. *mórz*, *zbóż*, *zdrój*, bo mówimy: *morze*, *zboże*, *zdroju*.

Łagodne sł+wk o matki przeł+anie +p+r dziecka. — Cno+tlivem+ i występnemu +m+wić się trudno, ażeby jedno czynić wsp+lnie. — Nad dr+żyną rośnie brz+zka. — Gdyby k+zka nie skakała, toby n+żki nie złamała. — K+charka kupiła za p+l r+bla gr+szek. — Ciemny b+r w nocy wygł+da pon+ro. — Zajechał pow+z, a ż niego wysiadło kilka os+b. — Wsch+d, zach+d, poł+dnie i p+lnoc są stronami świata. — Chł+d i gł+d to dwa groźne wrogi biednych l+dzi. — Dopiero o p+lnoy l+dka dopłynęła do ląd+. — Do pilnowania trz+d, bydła, a zwłaszcza owiec, +żywają

ps+w owczarskich. — Zaszło j+z słońko wór+d złotych
z+rz;/klękni^j dziecinko i rączki zł+z.

Zadanie LXXIX.

Zamiast krzyżyków, napisz w następujących zdaniach, gdzie trzeba, *a* lub *ę*, albo *om*, *on*, *em*, *en*.

Wicher złamał wczoraj wielk+ gał+z d+bu.—Nie r+b
drzewa, bo z ciebie r+bacz niewprawny.—Wiele domów ru-
n+ło podczas trz+sienia ziemi, ale stary kościół nie ru-
n+ł.—Bł+d popełnił ogrodnik, zasadziwszy g+sto dwa rz+-
dy d+bów. — W g+szczu leśnym st+pać musimy uważnie,
aby nie nastąpić na w+ża lub zmij+.—Na wielu grz+dach
zieleniły się jarzyny, a na małych grz+dkach rosły k+-
walje i inne kwiaty.—Pańska r+ka mi+ dotkn+ła, wszyst-
k+ mi radość odj+ła.—Zat+peruj mi ołówek.—Czyś k+-
t+t z prez+tu, który ci dała wuj+ka?—Schowaj te k+fi-
tury na świ+ta, bo przyjedzie kuzyn Winc+ty. — M+tn+
wod+ nawet osieł pije niech+tnie. — Weź te dokum+ty
z k+solki i schowaj je do biurka.—Kom+dant miasta zaj-
muje bardzo pi+kny apartam+t.—G+stym atram+tem nie
można pisać.

XXI B. Pytania. Kiedy samogłoska *o* pochyła się w *ó*,
a kiedy pozostaje niezmienioną? — Kiedy *o* pochyła się rzadko,
a kiedy nigdy?—Wylicz kilka wyrazów, w których pochylone *ó*
pozostaje w zgłoskach otwartych! Jak się wymawia i kiedy się
pisze *ó*?—Kiedy samogłoska *ę* pozostaje niezmienioną, a kiedy
pochyla się w *ą*?

ROZDZIAŁ TRZECI.

Deklinacja i zdanie rozwinięte.

LEKCJA XXII.

Deklinacja pierwsza rzeczowników.

A.

Wzór pierwszy.

Liczba pojedyncza.

1. M. kto? co?	chłop	lis	tłum
2. D. kogo? czego? czyj?	chłop-a	lis-a	tłum-u
3. C. komu? czemu?	chłop-u	lis-owi	tłum-owi
4. B. kogo? co?	chłop-a	lis-a	tłum
5. W. —	chłopi-e	lisi-e	tłumi-e
6. N. kim? czym?	chłop-em	lis-em	tłum-em
7. M. w kim? w czym?	chłopi-e	lisi-e	tłumi-e.

Liczba mnoga.

1. M. kto? co?	chłop-i	lis-y	tłum-y
2. D. kogo? czego? czyj?	chłop-ów	lis-ów	tłum-ów
3. C. komu? czemu?	chłop-om	lis-om	tłum-om
4. B. kogo? co?	chłop-ów	lis y	tłum-y
5. W. —	chłopi-i	lisi-y	tłumi-y
6. N. kim? czym?	chłop-ami	lis-ami	tłum-ami
7. M. w kim? w czym?	w chłop-ach	lis-ach	tłum-ach

Wzór drugi.

Liczba pojedyncza.

1. M.	wódz	rycerz	koń	kraj
2. D.	wodz-a	rycerz-a	koni-a	kraj-u
3. C.	wodz-owi	rycerz-owi	koni-owi	kraj-owi
4. B.	wodz-a	rycerz-a	koni-a	kraj
5. W.	wodz-u!	rycerz-u!	koni-u!	kraj-u
6. N.	wodz-em	rycerz-em	koni-em	kraj-em
7. M.	w wodz-u	rycerz-u	koni-u	kraj-u.

Liczba mnoga.

1. M.	wodz-owie	rycerz-e	koni-e	kraj-e
2. D.	wodz-ów	rycerz-y	kon-i	kraj-ów
3. C.	wodz-om	rycerz-om	koni-om	kraj-om
4. B.	wodz-ów	rycerz-y	koni-e	kraj-e
5. W.	wodz-owie!	rycerz-e!	koni-e!	kraj-e!
6. N.	wodz-ami	rycerz-ami	koń-mi	kraj-ami
7. M.	w wodz-ach	rycerz-ach	koni-ach	kraj-ach.

Podług deklinacji l-ej odmieniają się rzeczowniki męskie, zakończone w mianowniku l. poj. na spółgłoskę twardą lub miękką.

W deklinacji l-ej odróżniamy dwa główne wzory: podług pierwszego wzoru odmieniają się rzeczowniki męskie, zakończone w mian. l. poj. na spółgłoskę twardą, a podług drugiego—rzeczowniki męskie, zakończone w mian. l. poj. na spółgłoskę miękką lub pochodną.

Mianownik l. poj. nie ma końcówki przypadkowej.

Dopełniacz l. poj. kończy się częściej na -a (chłopa, lisa, wodza, rycerza, konia), rzadziej na -u (tłumu, kraju). Kończówkę u w dopełniaczu przyjmują przeważnie imiona umysłowe, zbiorowe i materialne (np. rozumu, dowcipu, tłumu, ludu, piasku, ołowiu).

Celownik l. poj. kończy się częściej na -owi (lisowi,

tłumowi, wodzowi, rycerzowi, koniowi, krajowi), rzadziej na *-u* (chłopu). Końcówkę *-u* w celowniku przyjmują przeważnie tylko rzeczowniki jednozłotkowe (np. chłopu, panu, psu, lwu).

Biernik I. poj. rzeczowników żywotnych równa się dopełniaczowi, a rzeczowników nieżywotnych mianownikowi; (np. widzę pana, chłopu, wodza, rycerza, lisa, konia, psa; widzę tłum, kraj, dom, stół).

Wołacz i miejscownik liczby poj. w pierwszym wzorze (t. j. po spółgłosce twardej) kończy się na miękkie *-e*, przed którym spółgłoska twarda się miękczy (mianowicie: *b, p, w, f, m* na *bi, pi, wi, fi, mi*; spółgłoski *n, s, z* na *ń, ś, ź*; *r* na *rz, ł* na *l*; spółgl. *d, t* na *dź, ć*; (np. dębie, chłopie, rowie, trafia, dymie, tronie, nosie, wozie, Piotrze, aniele, narodzie, kocie).

Wołacz i miejscownik I. poj. w drugim wzorze (t. j. po spółgłosce miękkiej lub pochodnej) kończy się na *-u* (np. wodzu, rycerzu, koniu, kraju).

Narzędnik I. poj. kończy się zawsze na *-em*, z twarzym *e*, przed którym spółgłoska twarda pozostaje niezmienioną (np. chłopem, lisem, tłumem, wodzem, rycerzem, koniem, krajem).

Mianownik i wołacz liczby mn. mogą mieć dwojaką formę: osobową i rzeczową.

Formę osobową mają tylko rzeczowniki osobowe męskie, formę rzeczową mogą mieć wszystkie rzeczowniki. Przed formą osobową możemy postawić zaimek wskazujący *ci*, przed formą rzeczową—zaimek wskazujący *te*.

Forma osobowa w pierwszym wzorze kończy się na *-i* albo *-owie* (np. ci chłopci, panowie), a w drugim wzorze na *-e* albo *-owie* (np. ci rycerze, wodzowie).

Forma rzeczowa kończy się w pierwszym wzorze na *-y* (np. te chłopcy, lisy, tłumy), a w drugim na *-e* (np. te wodze, rycerze, konie, kraje).

¶ Dopełniacz l. mn. w pierwszym wzorze kończy się zawsze na -ów (np. chłopów, lisów, tłumów) a w drugim na -ów albo na -i (które po spółgłoskach pochodnych zamienia się w -y), np. wodzów, krajów, koni, rycerzy.

Biernik l. mn. rzeczowników osobowych równa się dopełniaczowi, a rzeczowników zwierzęcych i nieżywotnych—mianownikowi; (np. widzę chłopów, wodzów, rycerzy; widzę lisy, konie, tłumy, kraje). Więc w l. poj. w deklinacji odróżniamy imiona żywotne i nieżywotne, a w l. mn. osobowe i rzeczowe.

Celownik l. mn. kończy się zawsze na -om, miejscownik zawsze na -ach, a narzędnik zwykle na -ami; tylko niektóre rzeczowniki wzoru drugiego mają w narzędniku końcówkę -mi; (np. końmi, gośćmi, liśćmi).

Zadanie LXXX.

Odmieniaj podług pierwszego wzoru: Jan, Piotr, aniół, kos, kot, nos, naród, grąd.

Zadanie LXXXI.

Odmieniaj podług drugiego wzoru: wuj, król, cesarz, gość, kowal, łos, paw, gołąb, ołów, zdrój.

XXI A. Pytania. Które rzeczowniki odmieniają się podług dekl. I? — Które odmieniają się podług wzoru pierwszego, a które podług drugiego?—Jaką końcówkę przypadkową ma mianownik l. poj.?—Jak kończy się dopełn. l. poj.? — Jak celownik l. poj.?—Jak biernik l. poj.?—Jak wołącz i miejscow. l. poj.?—Jak narzędnik l. poj.? — Iloraką formę uogą mieć mian. i woł. l. mn.? — Które rzeczowniki mają formę osobową, a które rzeczową?— Jak się kończy forma osobowa, a jak rzeczowa? — Jak się kończy dop. l. mn.?—Jak biern. l. m.?—Jak celownik, miejscownik i narzędnik?

B.

Deklinacja pierwsza.

Pierwszy wzór dodatkowy.

Liczba pojedyncza.

1. M.	Polak	Włoch	kruk	róg
2. D.	Polak-a	Włoch-a	kruk-a	rog-u
3. C.	Polak-owi	Włoch-owi	kruk-owi	rog-owi
4. B.	Polak-a	Włoch-a	kruk-a	róg
5. W.	Polak-u!	Włoch-u!	kruk-u!	rog-u!
6. N.	Polaki-em	Włoch-em	kruki-em	rogi-em
7. M.	w Polak-u	Włoch-u	kruk-u	rog-u.

Liczba mnoga.

1. M.	Polac-y	Włos-i	kruk-i	rog-i
2. D.	Polak-ów	Włoch-ów	kruk-ów	rog-ów
3. C.	Polak-om	Włoch-om	kruk-om	rog-om
4. B.	Polak-ów	Włoch-ów	kruk-i	rog-i
5. W.	Polac-y!	Włos-i!	kruk-i!	rog-i!
6. N.	Polak-ami	Włoch-ami	kruk-ami	rog-ami
7. M.	w Polak-ach	Włoch-ach	kruk-ach	rog-ach.

Rzeczowniki, zakończone na spółgłoski twarde: *k, g, ch, h* w tym się zgadzają z wzorem drugim, że w wołaczu i miejscowniku l. poj. mają końcówkę *-u*, a nie *-e*; np. Polaku, Włochu, kuku, rogu.

Przed końcówką *-i* formy osobowej mianownika i wołacza l. mn. *k* zamienia się w *c*, *g* w *dz*, *ch* w *ś*, przy czym po *c* i *dz* piszemy *y* zamiast *i*; np. Polacy, filolodzy, albo filologowie, Włosi.

Przed końcówką *-y* formy rzeczowej mianownika, biernika i wołacza l. mn., oraz przed końcówką *-em* narzędnika l. poj. spółgłoski *g* i *k* zamieniają się w miękkie *gi*, *ki*, a zamiast końcówki *-y* piszemy po nich *-i*; np. rogi, kruki, rogiem, kukiem, Polakiem.

Drugi wzór dodatkowy.

	Liczba pojed.		Liczba mnoga.	
1. M.	kupieć	kopiec	kupc-y	kopc-e
2. D.	kupe-a	kopc-a	kupe-ów	kopc-ów
3. C.	kupe-owi	kop-cowi	kupe-om	kopc-om
4. B.	kupe-a	kopiec	kupe-ów	kopc-e
5. W.	kupez-e!	kopc-u!	kupe-y!	kopc-e!
6. N.	kupe-om	kopc-om	kupe-ami	kopc-ami
7. M.	w kupc-u	w kopc-u	w kupc-ach	w kopc-ach.

Rzeczowniki nieżywotne na *-ec* mają zarówno w wołaczcu, jak w miejscowniku l. poj. końcówkę *-u* (np. kopcu, jałowcu, końcu), jak we wzorze drugim; a rzeczowniki żywotne na *-ec* mają końcówkę *-u* tylko w miejscowniku (w kupcu, chłopcu, krawcu i t. p.), w wołaczcu zaś przyjmują końcówkę *-e*, miękcząc przed nią *c* na *cz* (np. kupcze! chłopcze! krawcze!).

W mianowniku i wołaczcu l. mn. rzeczowników na *-ec* forma osobowa, kończy się na *-y* (powstałe z *-i*), a forma rzeczowa na *-e*.

Zadanie LXXXII.

Odmieniaj rzeczowniki: Czech, Wojciech, Prusak, wróg, druh, kozak, robak, grzech, głóg, bok, synek, konik.

Zadanie LXXXIII.

Odmieniaj rzeczowniki: młodzieniec, głupiec, krawiec, leniwiec, padalec, krogulec, szewc (zamiast szewiec); wieniec, jałowiec, piec.

XXII B. Pytania. Jak kończą się w woł. i miejsc. l. poj. rzeczowniki na *g*, *k*, *h*, *ch*? — Jak zachowują się *g*, *k*, *ch* przed końcówką osobową *-i*? — Jak zachowują się *g* i *k* przed końcówką rzeczową *-y*, oraz przed końcówką *om* narzędnika? — Jak tworzą woł. i miejsc. l. poj. rzeczowniki nieżyw. na *-ec*, a jak żywotne? Jak tworzą mian. l. mn. rzeczowniki na *-ec*?

LEKCJA XXIII.

A.

Deklinacja druga.

Wzór pierwszy.

	Liczba pojed.		Liczba mn.	
1. M. kto? co?	koł-o	wojsk-o	koł-a	wojsk-a
2. D. kogo? czego? czyj?	koł-a	wojsk-a	kół	wojsk
3. C. komu? czemu?	koł-u	wojsk-u	koł-om	wojsk-om
4. B. kogo? co?	koł-o	wojsk-o	koł-a	wojsk-a
5. W. —	koł-o!	wojsk-o!	koł-a!	wojsk-a!
6. N. kim? czym?	koł-em	wojski-em	koł-ami	wojsk-ami
7. M. w kim? w czym? w	koł-e	wojsk-u	koł-ach	wojsk-ach

Wzór drugi.

	Liczba pojed.		Liczba mn.	
1. M.	pol-e	narzędzi-e	pol-a	narzędzi-a
2. D.	pol-a	narzędzi-a	pól	narzędzi-i
3. C.	pol-u	narzędzi-u	pol-om	narzędzi-om
4. B.	pol-e	narzędzi-e	pol-a	narzędzi-a
5. W.	pol-e!	narzędzi-e!	pol-a!	narzędzi-a
6. N.	pol-em	narzędzi-em	pol-ami	narzędzi-ami
7. M. w	pol-u	narzędzi-u	pol-ach	narzędzi-ach.

Wzór trzeci.

1. M.	imię	ciele	imion-a	cieleł-a
2. D.	imieni-a	cieleci-a	imion	cieleł
3. C.	imieni-u	cieleci-u	imion-om	cieleł-om
4. B.	imię	ciele	imion-a	cieleł-a
5. W.	imię!	ciele!	imion-a!	cieleł-a!
6. N.	imieni-em	cieleci-em	imion-ami	cieleł-ami
7. M. w	imieni-u	cieleci-u	imion-ach	cieleł-ach.

Podług deklinacji II-ej odmieniają się rzeczowniki rodzaju nijakiego na *-o*, *-e* i *-ę*.

Mianownik, biernik i wołacz obydwu liczb w rodzaju nijakim brzmią zawsze jednakowo, a w liczbie mnogiej kończą się na *-a*.

Dopełniacz I. poj. kończy się w tej deklinacji zawsze na *-a*, celownik zawsze na *-u*, narzędnik zawsze na *-em*.

Miejscownik I. poj. w pierwszym wzorze (rzeczowników na *-o*, po spółgłosce twardej) kończy się na *-e*, przyczym poprzedzająca spółgłoska twarda się miękczy (np. w kole, dziele, drzewie, mieście, oknie); tylko rzeczowniki na *-ko* i *-cho* mają tu końcówkę *-u* (np. w wojsku, oku, uchu).

Miejscownik I. poj. w drugim i trzecim wzorze (po spółgł. miękkiej) kończy się na *-u* (np. w polu, narzędziu, imieniu, cieleciu).

Dopełniacz I. mn. nie ma żadnej końcówki; tylko niektóre rzeczowniki na *-e* (wzoru drugiego) przyjmują w nim • końcówkę *-i* (po spółgłoskach pochodnych zamienioną na *-y*), np. narzędzi, bezprawi, nozdrzy, wybrzeży.

Celownik I. mn. kończy się zawsze na *-om*, narzędnik na *-ami*, miejscownik na *-ach*.

Imiona na *-ę* mają w dopełniaczu I. poj. *-ęcia* albo *-enia* i zachowują w całej liczbie pojed. miękką spółgłoskę *ć* i *ń* przed końcówkami przypadków. W liczbie mnogiej kończą się na *-ęta* albo *-ona* i zachowują twarde *t* i *n* we wszystkich przypadkach liczby mnogiej.

Imiona na *-ę* z dopełniaczem na *-ęcia* należą do żywych i oznaczają istoty ludzkie lub zwierzęce niedorośle; np. dziecię, pacholę, dziewczę, źrebie, prosię i t. p.

Imiona na *-ę* z dopełniaczem na *-enia* są nieżywotne; np. znamię, ramię, siemie, brzemie i t. p.

Zadanie LXXXIV.

Odmieniaj według wzoru koło: dzieło, jezioro, prawo; według wzoru wojsko: ściernisko, mrowisko, echo; według wzoru pole: morze, słońce, jaje; według wzoru narzędzie: bezprawie, wybrzeże, zarośle; według wzoru ciele: dziewczę, kurczę, źrebię; według wzoru imię: plemię, znamię, ramię.

B.

Deklinacja trzecia.

Wzór pierwszy.

	Liczba pojed.		Liczba mnoga.	
1. M.	ryb-a	rzek-a	ryb-y	rzek-i
2. D.	ryb-y	rzek-i	ryb	rzek
3. C.	rybi-e	rzec-e	ryb-om	rzek-om
4. B.	ryb-ę	rzek-ę	ryb-y	rzek-i
5. W.	ryb-o!	rzek-o!	ryb-y!	rzek-i!
6. N.	ryb-ą	rzek-ą	ryb-ami	rzek-ami
7. M.	w rybi-e	rzec-e	ryb-ach	rzek-ach.

Wzór drugi.

	Liczba pojed.		Liczba mnoga.	
1. M.	bani-a	dusz-a	bani-e	dusz-e
2. D.	ban-i	dusz-y	bań	dusz

XXIII A. Pytania. Jakie rzeczowniki odmieniają się po-
dług deklinacji II? — Które przypadki brzmią w rodzaju nij. jed-
nakowo? — Jak kończą się w dekl. II dop., celownik i narzędnik
l. poj.? — Jak kończy się miejsc. l. poj.? — Jak kończy się dopełn.
l. mn.? — Jak celown., narzędn. i miejsc. l. mn.? — Jak kończą
się w dop. l. p. imiona na -ę? — Jak kończą się w l. mn. imiona
na -ę? — Do jakich imion należą rzeczowniki na -ę, -ęcia, a do
jakich rzeczowniki na -ę, -enia?

3. C.	ban-i	dusz-y	bani-om	dusz-om
4. B.	bani-ę	dusz-ę	bani-e	dusz-e
5. W.	bani-o!	dusz-o!	bani-e!	dusz-e!
6. N.	bani-ą	dusz-ą	bani-ami	dusz-ami
7. M.	w ban-i	dusz-y	bani-ach	dusz-ach.

Wzór trzeci.

Liczba pojed.

Liczba mnoga.

1. M.	pan-i	gospodyn-i	pani-e	gospodyni-e
2. D.	pan-i	gospodyn-i	pań	gospodyń
3. C.	pan-i	gospodyn-i	pani-om	gospodyni-om
4. B.	pani-ą	gospodyni-ę	pani-e	gospodyni-e
5. W.	pan-i!	gospodyn-i!	pani-e!	gospodyni-e!
6. N.	pani-ą	gospodyni-ą	pani-ami	gospodyni-ami
7. M.	w pan-i	gospodyn-i	pani-ach	gospodyni-ach.

Podług deklinacji III odmieniają się rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zakończone w mianowniku l. poj. na *-a* lub *-i*.

W deklinacji III odróżniamy trzy wzory: podług wzoru pierwszego odmieniają się rzeczowniki na *-a* z poprzedzającą spółgłoską twardą; podług drugiego rzeczowniki na *-a* z poprzedzającą spółgłoską miękką albo pochodną; podług trzeciego rzeczowniki żeńskie na *-i*.

Dopełniacz l. poj. w pierwszym wzorze (ze spółgłoską twardą) kończy się na *-y*, które po *g* i *k* zamienia się w *-i* (np. ryby, drogi, rzeki); w drugim i trzecim wzorze na *-i*, które po spółgłoskach pochodnych zamienia się w *-y* (np. bani, duszy, pracy, pani).

Celownik i miejscownik l. poj. w pierwszym wzorze (ze spółgłoską twardą) kończą się na *-e*, przed którym spółgłoska twarda zmiękcza się (*b* na *bi*, *p* na *pi*, *w* na *wi*, *f* na *fi*, *m* na *mi*, *n* na *ń*, *s* na *ś*, *z* na *ź*, *g* na *dz*, *k* na *c*, *ch* na *sz*, *d* na *dź*, *t* na *ć*, *ł* na *l*, *r* na *rz*; np. rybie, rzebie, niwie, szafie, zimie, ranie, prasie, wacie, drodze, rzece, musze, grudzie, nucie, skale, parze).

Celownik i miejscownik l. poj. w wzorze drugim i trzecim (po spółgł. miękkiej lub pochodnej) kończą się, jak dopełniacz, na -i, które po spółgłosce pochodnej zamienia się w -y (np. bani, duszy, pracy, rdzy, pani).

Biernik l. poj. we wszystkich trzech wzorach kończy się na -ę (np. rybę, rzekę, banie, duszę, gospodynię); tylko jeden rzeczownik pani ma panią.

Wołacz l. poj. w pierwszym i drugim wzorze kończy się na -o (rybo! rzeko! banio! duszo!); w trzecim wzorze (rzeczowniki na -i) równa się mianownikowi (więc: pani! gospodyni!).

Narzędnik l. poj. w trzeciej deklinacji kończy się zawsze na -ą (rybą, rzeką, banią, duszą, panią, gospodynią).

Mianownik, biernik i wołacz liczby mn. w pierwszym wzorze (po spółgłosce twardej) kończy się na -y, które po *g* i *k* zamienia się w -i (ryby, drogi, rzeki); w drugim i trzecim wzorze (po spółgłosce miękkiej) na -e (banie, dusze, panie, gospodynie).

Dopełniacz l. mn. nie ma żadnej końcówki (np. ryb, rzek, bań; dusz, pań, gospodyń).

Celownik l. mn. kończy się zawsze na -om, narzędnik na -ami, miejscownik na -ach (np. rybom, rybami, rybom; baniom, baniami, baniach; paniom, paniami, paniach).

Zadanie LXXXV.

Odmieniaj podług wzoru ryba: zima, niwa, siostra, chata, ściana, skała, misa, waza, gruda, nuta; podług wzoru

XXIII B. Pytania. Jakie rzeczowniki odmieniają się podług deklinacji III?—Ile wzorów odróżniamy w deklinacji III?—Jak kończy się dop. l. poj. w dekl. III?—Jak celown. i miejsc. po spółgłosce twardej?—Jak po miękkiej?—Jak kończy się biernik l. poj. w dekl. III?—Jak wołacz?—Jak narzędnik l. poj.?—Jak kończą się mian., biern. i woł. l. mn.?—Jak dopełn.?—Jak celownik, narzędn. i miejscownik?

rzeka: włóka, sroka, droga, drzazga; podług wzoru bania: kania, ziemia, szyja; podług wzoru dusza: rzesza, praca, miedza; podług wzoru gospodyni: mistrzyni, winowajczyni.

LEKCJA XXIV.

A.

Deklinacja czwarta.

Liczba pojed.

1. M.	kość	mysz	stągiew
2. D.	kość-i	mysz-y	stągwi
3. C.	kość-i	mysz-y	stągwi
4. B.	kość	mysz	stągiew
5. W.	kość-i!	mysz-y!	stągwi!
6. N.	kości-ą	mysz-ą	stągwi-ą
7. M.	w kość-i	mysz-y	stągwi.

Liczba mnoga.

1. M.	kość-i	mysz-y	stągwi-e
2. D.	kość-i	mysz-y	stągwi
3. C.	kości om	mysz-om	stągwi-om
4. B.	kość-i	mysz-y	stągwi-e
5. W.	kość-i!	mysz-y!	stągwi-e!
6. N.	kość-mi	mysz-ami	stągwi-ami
7. M.	kości-ach	mysz-ach	stągwi-ach.

Podług deklinacji IV-ej odmieniają się rzeczowniki żeńskie, zakończone w mianowniku l. poj. na spółgłoskę miękką lub pochodną, a także na *-w* (które na końcu już się wymawia twardo, ale przed samogłoską zmiękcza się na *-wi*). Mianownik l. poj. nie ma więc końcówki przypadkowej.

W liczbie pojedynczej 4 przypadki: dopełniacz, celownik, wołacz i miejscownik kończą się na *-i*, które po

spółgłoskach pochodnych przechodzi w *-y* (np. kości, pogoni, żerdzi, myszy, stągwi).

W liczbie mn. również 4 przypadki: mianownik, dopełniacz, biernik i wołacz, zwykle kończą się na *-i* (po spółgłoskach pochodnych na *-y*), np. kości, myszy; jednak wiele rzeczowników obecnie w mianowniku, bierniku i wołaczu l. mn. przyjmuje końcówkę *-e*, jak w 2 wzorze deklinacji III; (np. żerdzie, straże, kieszenie, pościele, kąpiele, łodzie, dłonie, koleje, podróże, rozkosze); końcówkę *-e* przyjmują także wszystkie imiona na *-ew*, oprócz jednego brew (brwi).

Biernik l. poj. brzmi, jak mianownik; narzędnik kończy się zawsze na *-ą*.

Celownik l. mn. kończy się zawsze na *-om*, miejscownik na *-ach*.

Narzędnik l. mn. kończy się na *-ami* (np. myszami, stągwiami); tylko niektóre rzeczowniki mają *-mi*, jakoto: kośćmi, dłońmi, nićmi.

Zadanie LXXXVI.

Odmieniaj podług kość; część, przepaść, sieć, pierś, boleść, pieśń, myśl; podług mysz: rzecz, noc, rozkosz; podług stągiew: cerkiew, marchew, brew.

B.

Mamy więc cztery deklinacje rzeczowników:

Podług deklinacji I-szej, czyli męskiej, odmieniają się rzeczowniki męskie, zakończone w mianowniku liczby pojed. na spółgłoskę twardą lub miękką (albo pochodną).

XXIV A. Pytania. Jakie rzeczowniki odmieniają się podług dekl. IV?—Które przypadki l. poj. w dekl. IV kończą się na *-i*? — Jak kończy się mian., biernik i wołacz l. mn.? — Jak kończy się biernik, jak narzędnik l. poj.?—Jak celownik, jak narzędnik l. mnogiej?

Podług deklinacji II-ej, czyli nijakiej, odmieniają się rzeczowniki nijakie, zakończone w mianowniku liczby poj. na -o, -e, -ę.

Podług deklinacji III-ej odmieniają się rzeczowniki żeńskie, zakończone w mianowniku liczby poj. na -a lub -i.

Podług deklinacji IV-ej odmieniają się rzeczowniki żeńskie, zakończone w mianowniku l. poj. na spółgłoskę miękką lub pochodną (także na -ew).

Podaj po kilka przykładów na każdą deklinację!

Ile mamy deklinacji męskich?—ile nijakich?—ile żeńskich?

Które przypadki mają jednakowe końcówki we wszystkich 4 deklinacjach? (Celownik, narzędnik i miejscownik l. mn.). Jak się kończą?

W których przypadkach zgadza się deklinacja męska i nijaka?

Jak kończy się narzędnik l. poj. w rodzaju męskim i nijakim, a jak w żeńskim?

Które przypadki brzmią w rodzaju nijakim jednakowo?

Która deklinacja ma najmniej różnych końcówek?

Który przypadek nie ma końcówki przypadkowej w dekl. I, w dekl. II, w dekl. III i w dekl. IV?

Zadanie LXXXVII.

Z następującego opowiadania wypisz wszystkie rzeczowniki, osobno odmieniające się podług deklinacji I, II, III i IV; przy każdym oznacz, który to przypadek i która liczba.

Życzenie osła.

W miesiącu maju oddano młodego osielka do ogrodnika; stamtąd odnosił codziennie zrana kilka koszów z kwiatami do miasta. To wcale osłowi nie przypadało do smaku, bo był leniwy i wolałby pozostać w stajence przy żłobie. „Na co ludziom te głupie kwiaty?” uskarżał się; „stworzone chyba są nam osłom na utrapienie. Oby tylko jak najprędzej

nadeszło lato!"—Lato nadeszło, ale i wtenczas nasz osieł nie miał spokoju, bo teraz musiał nosić do miasta pełne worki marchwi i rzodkwi, duże kosze sałaty i groszku. „Ależ to coraz gorzej, a nie lepiej,” pomyślał osieł; „a do tego to nieznośne gorąco! żeby to przekłete lato już minęło!” — Nadeszła jesień, ale bynajmniej nie przyniosła osłowi ulgi; bo worki pełne jabłek i gruszek — to ciężar nielada; a korzec zboża albo kartofli, kiedy go trzeba dźwigać na grzbiecie — też nie fraszka. — „Ach, kiedyż będzie zima? Oby jak najprędzej nadeszła! Wtenczas chyba odpocznę, bo przecież w zimie n/c nie rośnie, ani nie kwitnie, ani nie dojrzewa, ani w polu, ani w ogrodzie.” Tak myślał osieł, ale zawiódł się srodze. Jakoż i zima nadeszła, a nasz osieł codzienn w mróz trzaskający lub podczas śnieżnej zawiei musiał wychodzić do lasu, godzinami stać na drodze, a potem ciężkie wiązki drzewa dźwigać do miasta. A kiedy się potknął na śliskiej drodze, to na dobitkę odbierał jeszcze razy. Jakże teraz osieł przeklinał zimę a tęsknił do wiosny, żeby znowu nosić lekkie kwiaty i zajadać świeżą i młodą trawkę!

LEKCJA XXV.

A.

Deklinacja zaimków osobowych.

I osoba

	Liczba pojed.	Liczba mn.
1. M. kto?	ja	my
2. D. kogo?	mnie (mię)	nas
3. C. komu?	mnie, mi	nam
4. B. kogo?	(mnie) mię	nas
5. W. —	—	—

XXIV A. Pytania. Ile mamy deklinacji rzeczowników? — Jakie rzeczowniki odmieniają się podług dekl. I, II, III i IV?

6. N. kim?	mną	nami
7. M. w kim?	we mnie	w nas.

II osoba.

	Liczba pojed.	Liczba mn.
1. M. kto?	ty	wy
2. D. kogo?	ciebie (cię)	was
3. C. komu?	tobie, ci	wam
4. B. kogo?	(ciebie) cię	was
5. W. —	ty!	wy!
6. N. kim?	tobą	wami
7. M. w kim?	w tobie	w was

Zaimek zwrotno-osobowy.

2. kogo?	siebie (się)
3. komu?	sobie
4. kogo?	(siebie) się
6. kim?	sobą
7. w kim?	w sobie.

III osoba.

Liczba pojedyncza.

	rodz. męs.	rodz. że.	rodz. nij.
1. M. (on	ona	ono)	
2. D. jego, go, niego	jej, niej	jego, go, niego	
3. C. jemu, mu, niemu	jej, niej	jemu, mu, niemu	
4. B. jego, go, niego	ją, nią	je, nie	
5. W. —	—	—	
6. N. nim	nią	nim	
7. M. w nim	w niej	w nim.	

Liczba mnoga.

	forma osob.	forma rzecz.
1. M. (oni	one)	
2. D. ich, nich	ich, nich	

3. C.	im, nim	im, nim
4. B.	ich, nich	je, nie
5. W.	—	—
6. N.	niemi	niemi
7. M.	w nich	w nich.

Porównaj następujące zdania:

<i>Czy widziałeś mnie wczoraj?</i>	<i>Nie widziałeś mnie, ale mojego brata.</i>
<i>Daj mi tę książkę!</i>	<i>Daj tę książkę mnie, a nie jemu.</i>
<i>Widzę cię.</i>	<i>Widzę ciebie, a nie jego.</i>
<i>Dam ci tę książkę.</i>	<i>Dam tę książkę tobie, a nie jej.</i>
<i>Dlaczego wciąż się chwalisz?</i>	<i>Nie chwaleb siebie, ale brata.</i>
	<i>Czy idziesz do mnie?</i>
	<i>Tak, idę do ciebie.</i>

Dopełniacz, celownik i biernik zaimków *ja* i *ty*, a także dopełniacz i biernik zaimka osobowo-zwrotnego, mają dwojaką formę: dłuższą i krótszą.

Krótsze formy: dopełn. *mię, cię, się*, celown. *mi, ci*, biern. *mię, cię, się*—używają się wtedy, gdy zaimek wymawiamy bez nacisku.

Dłuższe formy: dop. *mnie, ciebie, siebie*, celownik *mnie, tobie*, biern. *mnie, ciebie, siebie*—używają się wtedy, gdy zaimek wymawiamy z naciskiem, zwłaszcza, gdy jedna osoba przeciwstawia się drugiej, oraz po przyimkach.

Porównaj jeszcze następujące zdania:

Widzisz go? Nie widziałem go oddawna. Jego nie widziałem, ale widziałem jego brata. Daj mu tę książkę! Daj tę książkę jemu, a nie mnie. Idę do niego; dążę ku niemu. Idę do niej, do nich, ku niej, ku nim.

Dopełniacz i biernik jego, oraz celownik jemu, używają się tylko, gdy na zaimku jest położony nacisk; gdy zaimek wymawiamy bez nacisku, używają się krótsze formy: go, mu.—Jego używa się również w znaczeniu zaimka dzierżawczego (na pyt. czyj?), np. to jest jego książka.

W bierniku tylko rodzaj męski ma jego, go, a rodzaj ni-
jaki tylko je; np. Widzisz to dziecko? — Widzę je (nie: go).

Formy zaimka 3 osoby, opatrzone na początku spółgłoską *ń* (niego, niej, niemu, nie, nich, nim) używają się w dopełniaczu, celowniku i bierniku tylko po przyimkach. W narzędniku i miejscowniku używają się tylko formy z *ń* (nim, nią, nim, niej, niemi, nich), gdyż narzędnik najczęściej, a miejscownik zawsze używa się po przyimkach.

Zaimek 3 os. (jego, jej, jego) nie ma mianownika i zastępuje go zaimkiem wskazującym on, ona, ono, l. mn. oni, one.

Zadanie LXXXVIII.

W następujących zdaniach, zamiast kresek, dopisz zaimek osobowy 1 os. w odpowiednim przypadku liczby pojedynczej i mnogiej:

Boże, zmiłuj się nad —. Bądź miłościw — grzeszu—. Dlaczego — unikasz? Czy nie przyjdiesz do —? Pokaż — ten obrazek! Daj ten obrazek siostrzyczce, a nie —! Powiedz —, co mówiłeś wczoraj na — do brata? Dlaczego to zrobiłeś bez —? Przez — jeszcześ nic nie stracił. Nie proś o to —, ale swego brata. Czy pójdziesz z — na spacer? — nie oszukasz!

Zadanie LXXXIX.

W następujących zdaniach, zamiast kresek, dopisz zaimek osobowy 2 osoby w odpowiednim przypadku liczby pojed. i mnogiej:

Kiedy można — zastać w domu? Wolałbym spotkać — samego, a nie twoją siostrę. Pokażę — coś ładnego. — to się nie podoba, ale podoba się rodzicom. Nie widziałem — wczoraj na przechadzce. Nie widziałem —, ale widziałem twego brata. Przez — spóźniłem się na lekcję. Dzięki — zdążyłem skończyć tę pracę. Bez — nie wyjdę na spacer. Co — jest? — coś jest.

Zadanie XC.

W następującym opowiadaniu zastąp rzeczowniki, gdzie można, zaimkiem osobowym 3 osoby, a w mianowniku zupełnie poopuszczaj.

Mądry osieł.

Osieł, objuczony cukrem, napotkał na drodze rzeczkę. Osieł nie chciał w rzeczkę wejść, ale pan osła wpędził osła do rzeczki. W wodzie osieł potknął się i wywrócił. Kiedy osieł się podniósł, osieł poczuł, że juki, osła były znacznie lżejsze. Osieł poznał, że w wodzie można się ochłodzić, a ciężaru od wody ubywa. W kilka dni później, kiedy osieł przechodził tą samą drogą, obciążony gąbkami, a pan osła, nie wiedząc o zamysłach osła, pozostał nieco w tyle, — nasz osieł, wszedłszy na środek rzeki, umyślnie się w rzece położył. Ale kiedy osieł chciał powstać, ciężar był nad siły osła. Zanim pan osła nadszedł, osieł utonął.

XXV A. Pytania. Kiedy używają się krótsze formy zaimków osobowych: mię, cię, się, mi, ci, a kiedy dłuższe: mnie, ciebie, siebie, tobie?— Kiedy używają się formy: jego, jemu, a kiedy: go, mu?—Jak brzmi biernik l. poj. zaimka 3 os. w rodzaju męskim, a jak w nij.?—Kiedy używają się formy zaimka 3 os., opatrzone spółgl. ń?—Którego przypadku nie ma zaimek osobowy 3 osoby?

B.

Deklinacja zaimków dzierżawczych.

Liczba pojed.			Liczba mn.	
	r. m.	r. ż.	r. n.	f. os. f. rzecz.
1. M.	mój	moja	moje	moi moje
	nasz	nasza	nasze	nasi nasze
2. D.	mojego	mojej	mojego	moich
	naszego	naszej	naszego	naszych
3. C.	mojemu	mojej	mojemu	moim
	naszemu	naszej	naszemu	naszym
4. B.	mojego, mój	moją	moje	moich moje
	naszego, nasz	naszą	nasze	naszych nasze
5. W.	mój	moja	moje	moi moje
	nasz	nasza	nasze	nasi nasze
6. N.	moim	moją	moim	mojemi
	naszym	naszą	naszym	naszemi
7. M.	w moim	mojej	moim	w moich
	w naszym	naszej	naszym	w naszych.

Widzimy, że zaimki dzierżawcze przyjmują we wszystkich przypadkach te same końcówki, co zaimek osobowy 3 osoby (jego, jej, jego).

Zaimki dzierżawcze: mój, twój, swój, nasz, wasz, oraz zaimki: czyj i niczyj, odmieniają się tak, jak zaimek jego, jej, jego.

Tylko biernik l. poj. rodz. męsk. przy imionach nieżywo-nych brzmi tak, jak mianownik: mój, twój i t. d., a mo-jego, twójego i t. d. mówi się tylko przy imionach ży-wo-nych.

W mianowniku l. mn. w formie osobowej zaimki nasz i wasz zmiekczej spólglóskę sz na ś, więc: nasi, wasi.

U w a g a. Zaimki: mój, twój i swój używają się tak-że w formach ściągniętych; np. mojego—mego, mojej—

mej i t. d. Tylko formy: mój, moi, twój, twoi, swój, swoi nie ulegają ściągnięciu.

Deklinacja zaimków wskazujących.

	Liczba pojed.			Liczba mn.	
	r. m.	r. ż.	r. n.	f. os.	f. rzecz.
1. M.	ten	ta	to	ci	te
2. D.	tego	tej	tego	tych	
3. C.	temu	tej	temu	tym	
4. B.	tego, ten	tę	to	tych	te
6. N.	tym	tą	tym	temi	
7. M.	w tym	tej	tym	w tych.	

Jak **ten, ta, to**, odmieniają się zaimki wskazujące: **tamten, ów, on** (dopełn. onego, onej, onego), oraz nieokreślone: **sam, żaden, wszystek** i liczebnik jeden, tylko z tą różnicą, że biernik l. poj. rodz. żeńskiego od zaimka wskazującego **ten, ta, to** brzmi **tę**, a wszystkie inne zaimki mają w tym przypadku końcówkę **-ą**; więc: **tamtą, ową, oną, samą, żadną, wszystką, jedną** (podobnie, jak: **moją, naszą** i t. d.).

Zaimki, zakończone w mianown. l. poj. na **-y (-i), -a, -e** (np. **który, która, które; jaki, jaka, jakie**) odmieniają się tak, jak **przymiotniki**.

Deklinacja zaimków: kto, co.

1. M.	kto	co
2. D.	kogo	czego
3. C.	komu	czemu
4. B.	kogo	co
6. N.	kim	czym
7. M.	w kim	w czym.

Jak **kto**, odmieniają się wszystkie zaimki, złożone z **kto**, jakoto: **ktoś, ktokolwiek, ktobądź**, oraz **nikt**. Jak **co**, odmieniają się: **coś, cokolwiek, cobądź**, oraz **nic**; np. dopełniacz: **kogoś, kogokolwiek, nikogo; czegoś, czegokol-**

wiek, niczego; celown.: komuś, komukolwiek, nikomu; czemuś, czemukolwiek, niczemu i t. d.

Zadanie XCI.

Odmieniaj: nasz sąsiad; mój stolik; twoja siostra; wasze pole; czyja książka; ten dom; ten chłopiec; ta dziewczynka; owo drzewko; sam pan; sama pani; wszystko wino.

Zadanie XCII.

Napisz właściwy przypadek zaimków, objętych nawiasem, w następujących zdaniach:

(Co) skorupka za młodu nasiąknie, (to) na starość trąci.— (Kto) w drogę, (ten) czas. — Ten zuch nie boi się (nikt i nic).—O (co) tak dumasz?—Nie mów (nikt), (co) tu widziales. — (Cokolwiek) zapragniesz, (nic) ci nie odmówię. — Czy spotkałeś (kto) z kolegów?—(Co) chata bogata, (to) rada. — Nie dziwię się (nic), (co) się od ciebie dowiedziałem.

LEKCJA XXVI.

A.

Deklinacja przymiotników.

	Liczba pojed.			Liczba mn.	
	r. m.	r. ż.	r. n.	f. os.	f. rzecz.
1. M.	dobry	dobra	dobrze	dobrzy	dobrze
2. D.	dobrego	dobrej	dobrego	dobrych	
3. C.	dobremu	dobrej	dobremu	dobrym	
4. B.	(żyw. dobrego (nież. dobry	dobłą	dobrze	dobrych	dobrze

XXV B. Pytania. Jak odmieniają się zaimki dzierżawcze?— Które zaimki odmieniają się, jak ten, ta, to? — Które zaimki odmieniają się, jak przymiotniki? — Które zaimki odmieniają się jak kto i co?

5. W.	dobry	dobra	dobre	dobrzy	dobre
6. N.	dobrym	dobrą	dobrym		dobremi
7. M.	w dobrym	w dobrej	w dobrym		w dobrych

1. M.	tani	tania	tanie	tani	tanie
2. D.	taniego	taniej	taniego		tanich
3. C.	taniemu	taniej	taniemu		tanim
4. B.	(żyw. taniego nież. tani)	tanią	tanie	tanich	tanie
5. W.	tani	tania	tanie	tani	tanie
6. N.	tanim	tanią	tanim		taniami
7. M.	w tanim	w taniej	w tanim		w tanich.

1. M.	lepszy	lepsza	lepsze	lepsi	lepsze
2. D.	lepszego	lepszej	lepszego		lepszych
3. C.	lepszemu	lepszej	lepszemu		lepszym
4. B.	(żyw. lepszego nież. lepszy)	lepszą	lepsze	lepszych	lepsze
5. W.	lepszy	lepsza	lepsze	lepsi	lepsze
6. N.	lepszym	lepszą	lepszym		lepszymi
7. M.	w lepszym	w lepszej	w lepszym		w lepszych.

Przymiotniki we wszystkich trzech stopniach, a także liczebniki porządkowe i wieloraki, oraz imięśłow y odmienne odmieniają się, jak zaimek jego, jej, jego.

W formie osobowej mianownika liczby mnogiej przed końcówką *-i* spółgłoski twarde zmiękczają się, przyczem *ł* zamienia się w *l*, *r* w *rz*, *d* w *dź*, *t* w *ć*, *g* w *dz*, *k* w *c*, *ch* w *ś*, a po spółgłosce pochodnej piszemy *-y* zamiast *-i*; (np. biały, dobry, młody, bogaty, ubogi, polski, głuchy—l. mn. formy osob.: biali, dobrzy, młodzi, bogaci, ubodzy, polscy, głusi).

Jeśli już w liczbie pojed. przed końcówką *-i* (*-y*) jest

spółgłoska miękka lub pochodna, to ona w formie osobowej liczby mnogiej nie ulega żadnej zmianie. (Np. tani, głupi, niedźwiedzi, uroczy, hoży, cudzy, kochający—może być zarówno liczbą mnogą formy osobowej, jak liczbą pojedynczą).

Tylko spółgł. pochodna *sz* przechodzi przed końcówką *-i* w miękkie *ś*; np. od pieszy, lepszy, pierwszy—l. mn. osob.: piesi, lepsi, pierwsi.

Zadanie XCIII.

Odmieniaj: mądry wódz; silny mąż; ubogi chłop; obcy pan; kochający syn; hoży młodzieniec; pierwszy uczeń; wielki pies; mały ogród, ciemna noc; zielona łąka; złote jabłko; szerokie pole.

Zadanie XCIV.

Napisz mianownik liczby mnogiej w formie osobowej i rzeczowej od przymiotników: czarny, cały, gruby, krwawy, ślepy, dziki, chory, drogi, krótki, daleki, blady, znakomity, gorszy, ochoczy, oraz od imiesłówów: kochany, cierpiący, zabity, rzucony.

B.

Deklinacja liczebników.

Wiemy już, że liczebnik jeden, jedna, jedno odmienia się, jak zaimek wskazujący ten, ta, to, a liczebniki porządkowe i wielorakie tak, jak przymiotniki.

XXVI A. Pytania. Jak odmieniają się przymiotniki?—Jak się zmiekczaają spółgłoski twarde przed końcówką *-i* formy osobowej w liczbie mn.?—Jak się w tym razie zachowują spółgłoski miękkie i pochodne?—Która spółgłoska pochodna miękczy się przed końcówką *-i*?

Przypatrzmy się teraz deklinacji innych liczebników głównych.

Liczebnik: dwa.

Rodz. męski.

forma osobowa	forma rzeczowa.
1. M. dwaj panowie	dwa koty, płoty
2. D. dwóch albo dwu panów	dwóch (dwu) kotów, płotów
3. C. dwom panom	dwom kotom, płotom
4. B. dwóch albo dwu panów	dwa koty, płoty
5. W. dwaj panowie!	dwa koty, płoty!
6. N. dwoma panami	dwoma kotami, płotami
7. M. w dwóch albo dwu panach	w dwóch (dwu) kotach płotach.

Rodzaj żeński.

Rodzaj nijaki.

1. M. dwie książki	dwa koła
2. D. dwóch (dwu) książek	dwóch (dwu) kół
3. C. dwom książkom	dwom kołom
4. B. dwie książki	dwa koła
5. W. dwie książki!	dwa koła!
6. N. dwiema książkami	dwoma kołami
7. M. w dwóch (dwu) książkach	w dwóch (dwu) kołach.

Liczebniki: trzy i cztery.

Forma osobowa.

1. M. — trzech, czterech panowie
2. D. trzech, czterech panów
3. C. trzem, czterem panom
4. B. trzech, czterech panów
5. W. trzech, czterech panowie!
6. N. trzema, czterema panami
7. M. w trzech, czterech panach.

Forma rzeczowa.

1. M. trzy, cztery koty, książki, koła
2. D. trzech, czterech kotów, książek, kół

3. C. trzem, czterem kotom, książkom, kołom
4. B. trzy, cztery, koły, książki, koła
5. W. trzy, cztery koty, książki, koła!
6. N. trzema, czterema kotami, książkami, kołami
7. M. w trzech, czterech kotach, książkach, kołach.

Liczebniki: **pięć, sześć** i t. d., oraz **kilka** i t. d.

Forma osobowa.

1. M. pięć, kilka panów
2. D. pięciu, kilku panów
3. C. pięciu, kilku panom
4. B. pięciu, kilku panów
5. W. pięć, kilka panów!
6. N. (pięciu, kilku) panami
(pięcioma, kilkoma)
7. M. w pięciu, kilku panach.

Forma rzeczowa.

1. M. pięć, kilka kotów, książek, kół
2. D. pięciu, kilku kotów, książek, kół
3. C. pięciu, kilku kotom, książkom, kołom
4. B. pięć, kilka kotów, książek, kół
5. W. pięć, kilka kotów, książek, kół!
6. N. (pięciu, kilku) kotami, książkami, kołami
(pięcioma, kilkoma)
7. M. w pięciu, kilku kotach, książkach, kołach.

Liczebniki: **sto i dwieście**.

Forma osobowa.

1. M. sto, dwieście panów
2. D. stu, dwustu panów
3. C. stu, dwustu panom
4. B. stu, dwustu panów
5. W. sto, dwieście panów!

6. N. stu, dwustu panami

7. M. w stu, dwustu panach.

Forma rzeczowa.

1. M. sto, dwieście kotów, książek, kół
2. D. stu, dwustu kotów, książek, kół
3. C. stu, dwustu kotom, książkom, kołom
4. B. sto, dwieście kotów, książek, kół
5. W. sto, dwieście kotów, książek, kół!
6. N. stu, dwustu kotami, książkami, kołami
7. M. w stu, dwustu kotach, książkach, kołach.

Liczebniki: trzysta i t. d.

Forma osobowa.

1. M. trzysta, pięćset panów
2. D. trzechset (trzystu), pięciuset panów
3. C. trzemset (trzechset, trzystu), pięciuset
panom
4. B. trzechset (trzystu), pięciuset panów
5. W. trzysta, pięćset panów!
6. N. trzystu, pięciuset panami
7. M. w trzechset (trzystu), pięciuset panach.

Forma rzeczowa.

1. M. trzysta, pięćset kotów, książek, kół
2. D. trzechset (trzystu), pięciuset kotów, książek
kół
3. C. trzemset (trzechset, trzystu), pięciuset
kotom, książkom, kołom
4. B. trzysta, pięćset kotów, książek, kół
5. W. trzysta, pięćset kotów, książek, kół!
6. N. trzystu, pięciuset kotami, książkami, kołami
7. M. w trzechset (trzystu), pięciuset kotach,
książkach, kołach.

Jak dwa, odmieniają się liczebniki: oba, obydwaj (albo obadwa); więc M. obaj (obydwaj, obadwaj) panowie; obie (obydwie, obiedwie) siostry; oba (obydwa, obadwa) koty, koła; D. obu, obydwu (obydwuch, obudwuch).

Jak pięć, odmieniają się liczebniki: sześć, siedem i t. d. aż do dziewięćdziesiąt dziewięć, oraz kilka, kilkanaście, kilkadziesiąt i wiele.

W deklinacji liczebników pięć i t. d. przeważa końcówka *-u*, gdyż nie tylko dopełniacz, ale i celownik, narzędnik i miejscownik, oraz biernik przy imionach osobowych męskich brzmi: pięciu, sześciu, kilku, wielu i t. d. Od dwanaście, dwadzieścia, kilkanaście, kilkadziesiąt brzmią te przypadki: dwunastu, dwudziestu, kilkunastu, kilkadziesiątu; od trzydziści i czterdziści—trzydziestu, czterdziestu, ale od pięćdziesiąt, sześćdziesiąt i t. d.—pięćdziesięciu, sześćdziesięciu. (Więc jeśli mianownik kończy się na *-ście*, *-ścia* lub *-ści*, dopełniacz kończy się na *-stu*; a jeśli mianownik kończy się na *-siąt*, dopełniacz kończy się na *-sięciu*).

Jeśli liczebniki: pięć, sześć i t. d., oraz kilka, kilkanaście, kilkadziesiąt i wiele są użyte bez rzeczownika, to celownik brzmi zwykle: pięciom, kilkom i t. d., a narzędnik zawsze: pięcioma, kilkoma i t. d. (zamiast pięciu, kilku).

Rodzaje odróżniamy tylko w liczebnikach: jeden i dwa; w innych odróżniamy tylko formę osobową i rzeczową (właściwie tylko w bierniku, który przy imionach osobowych męskich brzmi, jak dopełniacz, a przy wszystkich innych, jak mianownik).

Liczebniki: jeden, dwa, trzy i cztery odmieniają się zgodnie z rzeczownikiem, który określają, t. j. rzeczownik kładzie się w tym samym przypadku, co liczebnik.

Przy liczebnikach: 5, 6 i dalszych, oraz przy nieoznaczonych: kilka, wiele i t. d., gdy są użyte w mianowniku, bierniku lub wołacz, rzeczownik kładzie się w dopełniaczu; w innych przypadkach rzeczownik zgadza się z liczebnikiem.

Sto, gdy jest użyte jako rzeczownik, odmienia się podług drugiej deklinacji rzeczowników (jak koło lub sito); np. płacę pięć od sta; ile zarobiłeś na ście?

Tysiąc odmienia się zawsze, jak rzeczownik I deklin. (jak miesiąc), i po nim zawsze, w jakimkolwiek jest przypadku, następuje rzeczownik w dopełniaczu; więc: M. tysiąc ludzi, D. tysiąca ludzi, C. tysiącowi ludzi, B. tysiąc ludzi, N. tysiącem ludzi, M. w tysiącu ludzi; l. mnoga: dwa tysiące ludzi, dwóch tysięcy ludzi, dwom tysiącom ludzi i t. d.

Zadanie XCV.

Odmieniaj: sześć synów; siedem córek; dziesięć psów; jedenaście książek; dwadzieścia drzew; trzydzieści pięć dębów; pięćdziesiąt dwa dni; siedemdziesiąt siedem lat; sześćset czterdzieści osób; tysiąc żołnierzy, trzy tysiące wojska; kilkadziesiąt jabłek.

Zadanie XCVI.

W następujących zdaniach napisz liczebniki literami i dodaj po nich w nawiasie, który to przypadek:

XXVI B. Pytania. Które liczebniki odmieniają się tak, jak dwa?—Które liczebniki odmieniają się tak, jak pięć? — Jaka końcówka przeważa w deklinacji liczebnika pięć i t. d.? — Jak odmieniają się liczebniki pięć i t. d., gdy są użyte bez rzeczownika?—W których liczebnikach odróżniamy rodzaje, a w których tylko formę osobową i rzeczową?—Które liczebniki odmieniają się zgodnie z rzeczownikiem? — W którym przypadku kładzie się rzeczownik przy liczebnikach 5, 6 i t. d.? — Jak odmienia się sto bez rzeczownika?—Jak odmienia się tysiąc?

Rok zwyczajny składa się z 365 dni, albo z 52 tygodni i 1 dnia, albo z 12 miesięcy, albo z 4 pór roku.—27598 bez 12436 jest 15162.—Wódz wyruszył w pole z 1000 żołnierz—, a powrócił z 785 żołnierz—. — Dałem 348 ubog— po 12 groszy.— Brat wrócił z zagranicy po 2 lat—, 11 miesiąc— i 23 dni—. — W 582 dom— miasteczka naliczono 6453 mieszkańc—.

LEKCJA XXVII.

A.

Wiemy już, że przymiotnik może być albo orzecznikiem, albo określeniem rzeczownika w zdaniu; wiemy również, że zaimek przymiotny, imiesłów odmienny i liczebnik mogą być także określeniem rzeczownika; wiemy nareszcie, że przymiotnik, zaimek, imiesłów lub liczebnik, jako określenie rzeczownika, zgadza się z określonym rzeczownikiem w liczbie i przypadku, a oprócz tego w liczbie pojed. w rodzaju, a w liczbie mn. w formie osobowej lub rzeczowej.

Przymiotnik, zaimek, imiesłów lub liczebnik, gdy określają rzeczownik, nazywamy wogóle **określeniem przymiotnym rzeczownika**.

Ale rzeczownik może być określony jeszcze przez inną część mowy.

Przyjrzyjmy się następującym zdaniom:

Jutro do nas przyjedzie stryj Józef. Staszyc urodził się w mieście Pile. Ogród sąsiada jest bardzo piękny. Dzieci bawią się w ogrodzie sąsiada. Droga do lasu jest bardzo cienista. Widziałem dziś kalekę bez nogi.

Jaki jest podmiot w pierwszym z tych zdań?—Stryj (na pyt.: kto przyjedzie?). A czymże jest rzeczownik Józef?

Na jakie pytanie odpowiada? — Na pytanie: który stryj przyjedzie? Więc rzeczownik Józef jest tu określeniem rzeczownika stryj.

Jeśli powiem: oczekujemy jutro stryja Józefa — rzeczownik Józefa będzie również określeniem rzeczownika stryja; (na jakie pytanie?).

Widzimy, że w pierwszym zdaniu zarówno stryj (jako podmiot), jak i Józef (jako określenie podmiotu), jest mianownikiem. Stryja Józefa jest biernikiem (na pyt. kogo?). Więc rzeczownik Józef, Józefa zgadza się w przypadku z rzeczownikiem, który określa (stryj, stryja).

W drugim z przytoczonych powyżej zdań do rzeczownika mieście dodaliśmy rzeczownik Pile, jako jego określenie (na pyt.: w którym mieście?). Tu zarówno rzeczownik mieście, jak Pile, są użyte w miejscowniku, więc znów zgadzają się w przypadku.

Mamy więc rzeczowniki, określające inny rzeczownik, a użyte w tym samym przypadku, co rzeczownik określony. Takie określenie rzeczownika nazywamy **przydawką rzeczowną**.

A teraz przyjrzyjmy się trzeciemu i czwartemu zdaniu!

Jaki jest podmiot zdania: Ogród sąsiada jest bardzo piękny? — Oczywiście rzeczownik ogród. Na jakie pytanie odpowiada rzeczownik sąsiada? — Na pytanie: czyj ogród? Więc sąsiada jest określeniem do rzeczownika ogród. Który to przypadek — sąsiada? — Dopełniacz.

A w czwartym zdaniu którym przypadkiem jest rzeczownik ogrodzie? — Jest to miejscownik. A który przypadek jest sąsiada? — Jest to znów dopełniacz (na pyt.: w czyim ogrodzie?) Ten sam dopełniacz sąsiada będzie również w zdaniach: Nie widziałem ogrodu sąsiada; przyglądam się ogrodowi sąsiada; podziwiam ogród sąsiada; byłem za ogrodem sąsiada i t. d. Tu wszędzie mamy dopełniacz sąsiada, jako określenie rzeczow-

nika ogród, chociaż rzeczownik ogród jest użyty w różnych przypadkach: w dopełniaczu, celowniku, bierniku i narzędniku.

Mamy tu więc określenie rzeczownika, które się nie zgadza z określanym rzeczownikiem, lecz stale jest użyte w dopełniaczu. Takie określenie rzeczownika nazywamy **dopełniaczem określającym**.

Weźmy teraz dwa ostatnie z powyższych zdań!

W zdaniu: droga do lasu jest cienista — co jest podmiotem, a co orzeczeniem? Na jakie pytanie odpowiadają wyrazy: do lasu?—Na pyt. jaka droga? Te wyrazy są więc określeniem rzeczownika droga. Jakie to części mowy: do lasu?—Jest to rzeczownik w dopełniaczu z przymikiem.

A w ostatnim zdaniu wyrazy: bez nogi do jakiego należą wyrazu i na jakie pytanie odpowiadają?—Na pyt.: jakiego kalekę? Więc określają rzeczownik kalekę i składają się również z rzeczownika z przymikiem.

Takie określenie rzeczownika nazywamy **określeniem przymikowym**.

Wyszukaj jeszcze określenia przymkowe w następujących zdaniach:

Z tej sieni na prawo był pokój o jednym oknie.—Noszą kapoty białe w czarne pręgi.—Życie na ziemi jest to czas zastugi.

Wymień w tych określeniach przymiki i oznacz, z którym przypadkiem są połączone.

Określeniem rzeczownika nazywamy każdy wyraz objaśniający, dodany do rzeczownika na pytania: jaki? który? czyj? lub ile?

Określenie rzeczownika może być dwojakie: przymiotne lub rzeczowne.

Określeniem przymiotnym rzeczownika może być: przymiotnik, zaimek przymiotny, imiesłów odmienny, lub liczebnik.

Określenie przymiotne zgadza się z określanym rzeczownikiem w liczbie i przypadku, oprócz tego w liczbie pojedynczej w rodzaju, a w liczbie mn. w formie osobowej lub rzeczowej.

Określenie rzeczowne rzeczownika może być trojaki: przydawka rzeczowna, dopełniacz określający albo określenie przyimkowe.

Przydawka rzeczowna jestto rzeczownik, dodany do innego rzeczownika w tym samym przypadku, jako jego określenie.

Przydawką rzeczowną bywa najczęściej imię własne, dodane do imienia pospolitego w tym samym przypadku.

Dopełniacz określający jestto dopełniacz, dodany do rzeczownika, jako jego określenie.

Określenie przyimkowe jestto rzeczownik z przyimkiem, dodany do innego rzeczownika, jako jego określenie.

Zadanie XCVII.

Na miejsce kresek dodaj przydawkę rzeczowną do rzeczowników w następujących zdaniach:

Miasto — leży nad rzeką —. Miasto — jest miejscem urodzenia poety —. Kruszwica leży nad jeziorem —. Wczoraj była u nas ciocia —. Planety — i — są najbliższe ziemi. Na granicy Polski i Węgier wznoszą się góry —. Doktor — był sławnym lekarzem. Król — oswobodził Wiedeń od Turków. Cesarz rzymski — prześladował chrześcijan. Hetman — pobił Szwedów pod Kircholmem.

Zadanie XCVIII.

Na miejsce kresek dodaj dopełniacz określający do rzeczowników w następujących zdaniach:

Przechadzałem się nad bieżniem —. Koniec — nazywa się wieczorem. Słuchajcie przestróg — i —. Życie — jest dłuższe, niż życie —. Zgoda — wytwarza pomyślność i do-

brobyt —. Funt — waży tyle, co funt —. Z łaski — mam kawałek —.

Zadanie XCIX.

Na miejsce kresek dodaj określenie przymikowe do rzeczowników w następujących zdaniach:

Niema róży —. Dom — jest wyższy, niż dom —. Droga — jest dłuższa, niż droga —. Zgubiłem klucz —. Zwycięstwo — wywołało ogólną radość. Bitwa — wślawiła naród polski.

Zadanie C.

W następujących zdaniach zamień określenie przymiotne (zamknięte w nawiasie) na określenie przymikowe:

Nasze życie (ziemskie) jest pielgrzymką. Dom (dwupiętrowy) jest wyższy, niż dom (jednopiętrowy). Lepszy jest koniec (straszny), niż strach (nieskończony). Szukamy mieszkania (pięciopokojowego). Życie (niepracowite) prędko się sprząkry. Klęski (wojenne) zasmuciły cały naród. Gra (fortepianowa) jest dość trudna.

B.

Wiemy już, że określeniem czasownika i przymiotnika mogą być przysłówki, a także imiesłowy nieodmienne. Podaj przykłady takich określeń czasownika!

Wiemy również, że określenia czasownika i przymiotnika mogą wyrażać różne okoliczności, wśród których

XXVII A. Pytania. Co to jest określenie rzeczownika? — Ilorakie może być określenie rzeczownika? — Co może być określeniem przymiotnym? — W czym zgadza się określenie przymiotne z określanym rzeczownikiem? — Ilorakie może być określenie rzeczowne? — Co to jest przydawka rzeczowna? — Co bywa najczęściej przydawką rzeczowną? — Co to jest dopełniacz określający? — Co to jest określenie przymikowe?

się odbywa czynność czasownika, albo objawia się przymiot, wyrażony przez przymiotnik.

Ale określenie czasownika i przymiotnika może być wyrażone nie tylko przez przysłówkę lub imiesłów nieodmienny.

Przyjrzyjmy się następującym zdaniom:

Tam zbudowano dom.

Zbudowano dom nad

rzeką.

*Wczoraj przyjechał
brat.*

*Brat przyjechał wczoraj-
szego dnia.*

Brat przyjechał w piątek.

*Brat przyjechał wieczo-
rem.*

Pracowałem długo.

Pracowałem godzinę.

Dlaczego to zrobiłeś?

Zrobiłem to z nudów.

*Czy nato cię tu prosi-
łem?*

*Nie prosiłem cię na pło-
gawędkę.*

Chętnie to zrobię.

Zrobię to z chęcią.

*Brat jest o wiele wyż-
szy ode mnie.*

*Brat jest wyższy ode mnie
o głowę.*

W pierwszym szeregu zdań mamy przysłówki, określające czasowniki lub przymiotniki. Przysłówek tam jest określeniem miejsca (na pyt. gdzie?) do czasownika zbudowano; przysłówek wczoraj jest określeniem czasu (na pyt. kiedy?) do czasownika przyjechał. Powiedz, jaki czasownik lub przymiotnik określają i jaką okoliczność wyrażają w powyższych zdaniach przysłówki: długo, dlaczego, nato, chętnie, o wiele.

A teraz przypatrzmy się drugiemu szeregowi zdań!

Wyrazy nad rzeką odpowiadają na pyt.: gdzie zbudowano? więc są określeniem miejsca, należącym do czasownika zbudowano; wczorajszego dnia, w piątek, wieczorem—odpowiadają na pyt.: kiedy przyjechał? więc

są określeniem czasu do czasownika przyjechał; wyraz godzinę odpowiada na pyt. jak długo? jest więc również określeniem czasu do czasownika pracowałem; z nudów odpowiada na pytanie: dlaczego? jest więc określeniem przyczyny do czasownika zrobiłem; na pogawędkę odpowiada na pyt.: naco? jest więc określeniem celu do czasownika prosiłem; wyrazy: z chęcią znaczą to samo, co przysłówek chętnie, odpowiadają na pyt. jak? i są określeniem sposobu do czasownika zrobię; nareszcie wyrazy: o głowę odpowiadają na pytanie o ile? i są określeniem stopnia do przymiotnika wyższy.

Przez co są wyrażone te różne określenia okoliczności w drugim szeregu zdań? — Mamy tu rzeczownik bez przyimka w dopełniaczu (wczorajszego dnia), w bierniku (godzinę) i w narzędniku (wieczorem); oprócz tego, mamy tu rzeczowniki w różnych przypadkach z przyimkami: nad rzeką, w piątek, z nudów, na pogawędkę, z chęcią, o głowę.

A więc:

Określeniem czasownika i przymiotnika może być albo przysłówek, albo imiesłów nieodmienny, albo rzeczownik bez przyimka w dopełniaczu, bierniku lub narzędniku: albo rzeczownik (lub zaimek) z przyimkiem w różnych przypadkach.

Określenie czasownika i przymiotnika nazywa się inaczej określeniem okoliczności, ponieważ wyraża różne okoliczności, wśród których się odbywa czynność czasownika albo objawia się przymiot. wyrażony przez przymiotnik.

Określenia czasownika i przymiotnika dzielą się:

1) na określenie miejsca, odpowiadające na pyt.: gdzie? skąd? dokąd? którędy? jak daleko?

2) na określenie czasu, odpowiadające na pyt.: kiedy? odkąd? (jak dawno?) pokąd? jak długo?

3) na określenie przyczyny, odpowiadające na pyt.: czemu? dlaczego? od czego? przez co? za co? wskutek czego?

4) na określenie celu, odpowiadające na pyt.: dlaczego? naco? poco?

5) na określenie sposobu, odpowiadające na pyt. jak? jakim sposobem?

6) na określenie stopnia, odpowiadające na pyt.: jak? jak bardzo? jak dalece? o ile?

Zadanie CI.

W następujących zdaniach wyszukaj określenia czasowników i przymiotników, oraz oznacz, jaką okoliczność wyrażają i na jakie pytanie odpowiadają:

Nad brzegiem ruczaju, na pagórku niewielkim, w brzozowym gaju stał dwór szlachecki. — U blizkiej brzeziny było wielkie mrowisko. — Około rzeczki, w łożach błyszczały wilcze oczy. — Lasami i bagnami skradał się tajemnie. — Morzem, lądem płyną nieprzeliczone wojowników roje. — Zosia wionęła ogrodem, przez płotki, przez kwiaty i po desce, opartej o ścianę komnaty, wleciała przez okno. — Wszystko bieży ku studni. — Ptaki pochowały się pod dachy. — Z zagrody błada jarzębina wychyla się na ulicę. — O dwa tysiące kroków zamek stał za domem. — Następnego poranku nieprzyjaciół był już widoczny. — Ostatnich dni tego miesiąca czekać cię będę. — Wyjechałem z Kairu dziś ze słońca wschodem. — Po obrzędzie pogrzebowym następowała stypa. — Sędzia od rana pisał. — Od tej chwili życie jego było ciężką walką. — Rzadko dzień jasny trwa aż do zachodu. — Ćwierć godziny trwał hałas. — Dach z blachy złocił się od słońca. — Od przybytku głowa nie boli. — Jeden się zapłonił ze wstydu, a drugi z guiewu. — Przecież nie przez ciekawość pytam, tylko z przyjaźni. — Mamyż za obietnicę stracić nasze prawa? — Każdy za dobre dobrym, a choć późno, za złe złym musi być wynagrodzony. — Oszczep strzelcom poręczony nie dla

natarcia, lecz tylko dla obrony.—Dał mu poważnie rękę do pocałowania.—Żle tych dostatków używają, na grzechy, na próżności. — Córki po wodę chodziły ze dzbankiem. — Pisać trzeba do wyższych z uszanowaniem, do równych ze względem, do niższych z uprzejmością. — Ona z rumieńcem dziewiczym, ale z rozweselonym słuchała obliczem. — Ze łzami owoc grzechu się spożywa.—Reszta nocy zeszła bez przygody.—Dni i noce trawił w niepokoju. — Rączy pies, lecz zagorzałec, wysadził się przed kusym o tyle, o palec. — Jam też już schudł i wysechł przynajmniej na trzy palce.

LEKCJA XXVIII.

A.

Oczekujemy brata.

Pomagamy bratu.

Spotkałem brata.

Szczycę się bratem.

Lituję się nad bratem.

Myślę o bracie.

W powyższych zdaniach mamy rzeczownik brat w różnych przypadkach: w pierwszym zdaniu w dopełniaczu na pyt. kogo? w drugim zdaniu w celowniku na pyt. komu? w trzecim zdaniu w bierniku na pyt. kogo? w czwartym—w narzędniku na pyt. kim? w piątym—również w narzędniku, lecz z przymiakiem nad, na pytanie: nad kim? w ostatnim zdaniu w miejscowniku z przymiakiem o, na pyt. o kim?

W tych wszystkich zdaniach dopełniacz, celownik, biernik,

XXVIII B. Pytania. Co może być określeniem czasownika i przymiotnika? — Jak inaczej nazywa się określenie czasownika i przymiotnika? — Jak dzielą się określenia czasownika i przymiotnika?—Na jakie pytania odpowiadają określenia: miejsca? — czasu?—przyczyny?—celu?—sposobu?—stopnia?

narzędnik i miejscownik należą do czasowników: oczekujemy, pomagamy, spotkałem, szczyć się, lituję się, myślę; ale nie są to określenia okoliczności tych czasowników, bo nie określają ani miejsca, ani czasu, ani przyczyny, ani celu, ani sposobu, ani stopnia, i nie odpowiadają ani na pyt. gdzie? ani kiedy? ani dlaczego? ani jak? i t. d. Wyrażają one przedmiot zewnętrzny, ku któremu czynność, wyrażona przez czasownik, się zwraca; w powyższych zdaniach czynność oczekiwania, pomagania i t. d. zwraca się do przedmiotu zewnętrznego, którym jest brat.

Taki wyraz, oznaczający przedmiot zewnętrzny, ku któremu zwraca się czynność czasownika, nazywa się jego **dopełnieniem**.

Nie wszystkie czasowniki mogą mieć dopełnienie. Np. przy słowach: stać, leżeć, płynąć, rosnać nie może być dopełnienia ani w dopełniaczu, ani w celowniku, ani w bierniku, ani w narzędniku, ani w miejscowniku; bo nie mogę się pytać: ani stać kogo, czego? ani komu, czemu? ani kogo, co? i t. d.

Jestem ciekawy tej nowiny. Syn jest podobny do ojca. Pilny uczeń jest wszystkim miły.

Do którego wyrazu należy dopełniacz nowiny w pierwszym zdaniu?—Do przymiotnika ciekawy. Na jakie pytanie odpowiada? — Czego jestem ciekawy? Do którego wyrazu należy dopełniacz z przymikiem: do ojca w drugim zdaniu?—Do przymiotnika podobny. Na jakie pytanie odpowiada? — Do kogo jest podobny? A w trzecim zdaniu celownik wszystkim należy do przymiotnika miły i odpowiada na pytanie: komu jest miły?

Wyrazy: nowiny, do ojca, wszystkim—są więc w powyższych zdaniach dopełnieniami przymiotników. Przymiotniki takie, jak podobny, ciekawy, miły, które

mogą mieć dopełnienie, nazywają się **przymiotnikami względ-
nymi**.

Czy mogę dodać dopełnienie do przymiotników: biały, ciepły, okrągły, zacny, szczęśliwy? Czy mogę powiedzieć: kogo biały albo komu biały? i t. d.

Więc nie wszystkie przymiotniki mogą mieć dopełnienie.

Dopełnieniem nazywa się rzeczownik (lub zaimek) w dopełniaczu, celowniku, bierniku, narzędniku albo miejscowniku, z przymikiem lub bez przymika, dodany do czasownika albo przymiotnika, a wyrażający przedmiot zewnętrzny, ku któremu czynność czasownika albo przymiot, wyrażony przez przymiotnik, się zwraca.

Dopełnienie odpowiada na pytania: kogo, czego? komu, czemu? kogo, co? kim, czym? o kim, o czym?

Czasownik, który może mieć przy sobie dopełnienie, nazywa się **słowem przedmiotowym**.

Czasownik, który nie może mieć przy sobie dopełnienia, nazywa się **słowem podmiotowym**.

Czasowniki zwrotne, t. j. połączone z zaimkiem zwrotnym się, są po części przedmiotowe (np. wstydić się czego, dziwić się czemu, szczyścić się czym, litować się nad czym), a po części podmiotowe (np. obrócić się, obalić się, ruszyć się, położyć się).

Słowa zwrotne podmiotowe powstały przez dodanie zaimka się do słów przechodnich (np. obrócić, obalić, ruszyć, położyć kogo, co).

Przymiotnik, który może mieć przy sobie dopełnienie, nazywa się **przymiotnikiem względnym**.

Przymiotnik, który nie może mieć przy sobie dopełnienia, nazywa się **przymiotnikiem bezwzględnym**.

Zadanie CII.

W następujących zdaniach wyszukaj dopełnienia, oraz oznacz, do którego czasownika lub przymiotnika należą i na jakie pytanie odpowiadają:

Ręka rękę myje.—Wełniaste owce zabielają pola.—Dziwne na ziemi przebyłem koleje.—Miłość rodzi zgodę.—Maciej rady rzadko udzielał.—O, nie dotykaj jego starej głowy!—Tam dokonano wielu czynów świetnych.—Próżny rozgłos nie daje szczęścia.—Tak przyjaciel przyjaciela żałuje.—Niegodziwość taka wymaga kary.—Żołnierz w pokoju bezpieczeństwa strzeże, a w wojnie ojczyzny broni.—Zwykłem gardzić tylko nieuczciwością.—Dorwał się panicz rządów.—Nie odmawiaj mi tej łaski.—Pogoda sprzyjała pochodowi.—Już rzeź zagraża ptastwu.—Tadeusz przyglądał się nieznanej osobie.—Nie wszystkim jedno przystoi.—Inaczej myśli Bóg o swej czeladzi.—Także to prędko zapomniałeś o mnie?—Czyż już o mojej zwątpiłeś odwadze?—O radę cię pytać nie będę.—Płakał ojciec łakomy nad synem rozrzutnym.—Zdrowy tylko żartuje z lekarza.—Kwapił się do bitwy hetman wielki.—Na mnie zdradziecko dybiesz?—Porzucam was i tęsknić będę za wami.

B.

Strona czynna.

Ojciec chwali syna.

Strona bierna.

Syn jest chwalony przez ojca.

XXVIII A. Pytania. Co to jest dopełnienie? — Na jakie pytanie odpowiada dopełnienie?—Co to jest słowo przedmiotowe?—Co to jest słowo podmiotowe? — Do jakich słów należą słowa zwrotne?—Co to jest przymiotnik względny? — Co to jest przymiotnik bezwzględny?

Córka oczekuje matki.

Bóg rządzi światem.

*Matka jest oczekiwana
przez córkę.*

*Świat jest rządzony przez
Boga.*

W zdaniu: ojciec chwali syna — co jest podmiotem, a co orzeczeniem? a czym jest wyraz syna? do jakiego słowa należy? na jakie pytanie odpowiada? który to przypadek?

Gdy to zdanie zamienimy na stronę bierną, co stanie się z dopełnieniem syna?—Dopełnienie staje się podmiotem w mianowniku.

W drugim zdaniu jakie mamy dopełnienie? — do którego słowa ono należy i na jakie pytanie odpowiada? który to przypadek? Czym staje się to dopełnienie w stronie biernej?

W zdaniu: Bóg rządzi światem—który wyraz stanowi dopełnienie? do którego słowa to dopełnienie należy i na jakie pytanie odpowiada? który to przypadek? A co staje się z tym dopełnieniem, gdy stronę czynną zamienimy na bierną?

Wiemy już, że takie czasowniki, które mogą tworzyć stronę bierną, nazywają się słowami **przechodniemi**.

Takie dopełnienie słowa przechodniego, które przy zamianie na stronę bierną staje się podmiotem zdania, nazywa się dopełnieniem bliższym.

Dopełnienie bliższe w języku polskim może stać albo w bierniku, albo w dopełniaczu, albo w narzędniku, zawsze bez przyimka; innemi słowy, słowa przechodnie mogą rządzić albo biernikiem, albo dopełniaczem, albo narzędnikiem.

A teraz przypatrzmy się następującym zdaniom:

*Żołnierz uszedł niebezpieczeństwa. Dobry
człowiek pomaga bliżniemu. Wódz zlitował
się nad jeńcem. Myślałem o tobie.*

Które wyrazy są w powyższych zdaniach dopełnieniem? Czy powyższe zdania mogą zamienić na stronę bierną? —

Nie!—Dlaczego?—Bo od słów ująć, pomagać, zlitować się nie można utworzyć imiesłowu biernego.—Jak nazywają się takie czasowniki? Czy słowa nieprzechodnie należą do przedmiotowych, czy do podmiotowych? Więc jak dzielą się słowa przedmiotowe?

Czy dopełnienia: niebezpieczeństwa, bliźniemu, nad jeńcem, o tobie—są dopełnieniem bliższym?—Nie!

Więc słowa nieprzechodnie nie mogą mieć dopełnienia bliższego, lecz tylko dopełnienie dalsze.

Weźmy jeszcze takie zdanie:

Ojciec dał synowi książkę.

Co jest podmiotem tego zdania? co orzeczeniem? Czym jest wyraz książkę? Który to przypadek i na jakie pytanie odpowiada? Czy to dopełnienie bliższe, czy dalsze? — Bliższe, bo przy zamianie na stronę bierną będzie to podmiot zdania: książka była dana synowi przez ojca.

Więc słowo dał jest słowem przechodnim. Czy w powyższym zdaniu niema jeszcze drugiego dopełnienia? — Tak, synowi jest dopełnieniem. Którego słowa? na jakie pytanie? który to przypadek? Więc słowo dał ma tu dwa dopełnienia. Czy synowi jest dopełnienie bliższe, czy dalsze? Dlaczego dalsze?—Bo przy zamianie na stronę bierną nie staje się podmiotem zdania, lecz pozostaje niezmiennie, czyli takim samym dopełnieniem, w tym samym przypadku.

Więc słowo przechodnie, oprócz dopełnienia bliższego, może mieć jeszcze dopełnienie dalsze.

Słowa przedmiotowe dzielą się na przechodnie i nieprzechodnie.

Powtórz, co to są słowa przechodnie, a co nieprzechodnie!

Dopełnieniem dalszym nazywa się każde dopełnienie słowa nieprzechodniego, oraz takie dopełnienie słowa przechodnie-

go, które przy zamianie na stronę bierną nie staje się podmiotem zdania, lecz pozostaje takim samym dopełnieniem w tym samym przypadku.

Dopełnienie dalsze może stać we wszystkich przypadkach, oprócz mianownika i wołacza, bez przyimka lub z przyimkiem.

Dopełnienie dalsze, opatrzone przyimkiem, nazywa się dopełnieniem przyimkowym.

U w a g a. Jak można odróżniać dopełnienie przyimkowe od określenia przyimkowego rzeczownika albo od określenia okolicznościowego czasownika, które może również być wyrażone przez rzeczownik lub zaimek z przyimkiem? (Zapomocą odpowiednich pytań, postawionych przy rzeczowniku określanym albo przy czasowniku).

Powtórz teraz, co to są istotne czyli główne członki zdania! A jak nazwiemy określenie rzeczownika, określenie czasownika albo przymiotnika, oraz dopełnienie?

Określenie rzeczownika, określenie czasownika albo przymiotnika, oraz dopełnienie — są to drugorzędne członki zdania.

Wiemy już, że kilka zdań pojedynczych można połączyć w jedno zdanie złożone. Jakim znakiem oddzielają się zdania pojedyncze, wchodzące w skład jednego zdania złożonego? (Przecinkiem, a niekiedy średnikiem).

Podział zdania złożonego na zdania pojedyncze, oraz wykazanie, jakim członkiem jest każdy wyraz zdania, nazywa się rozbiorem syntaktycznym czyli składniowym.

Powtórz, co to jest rozbiór etymologiczny zdania.

Zadanie CIII.

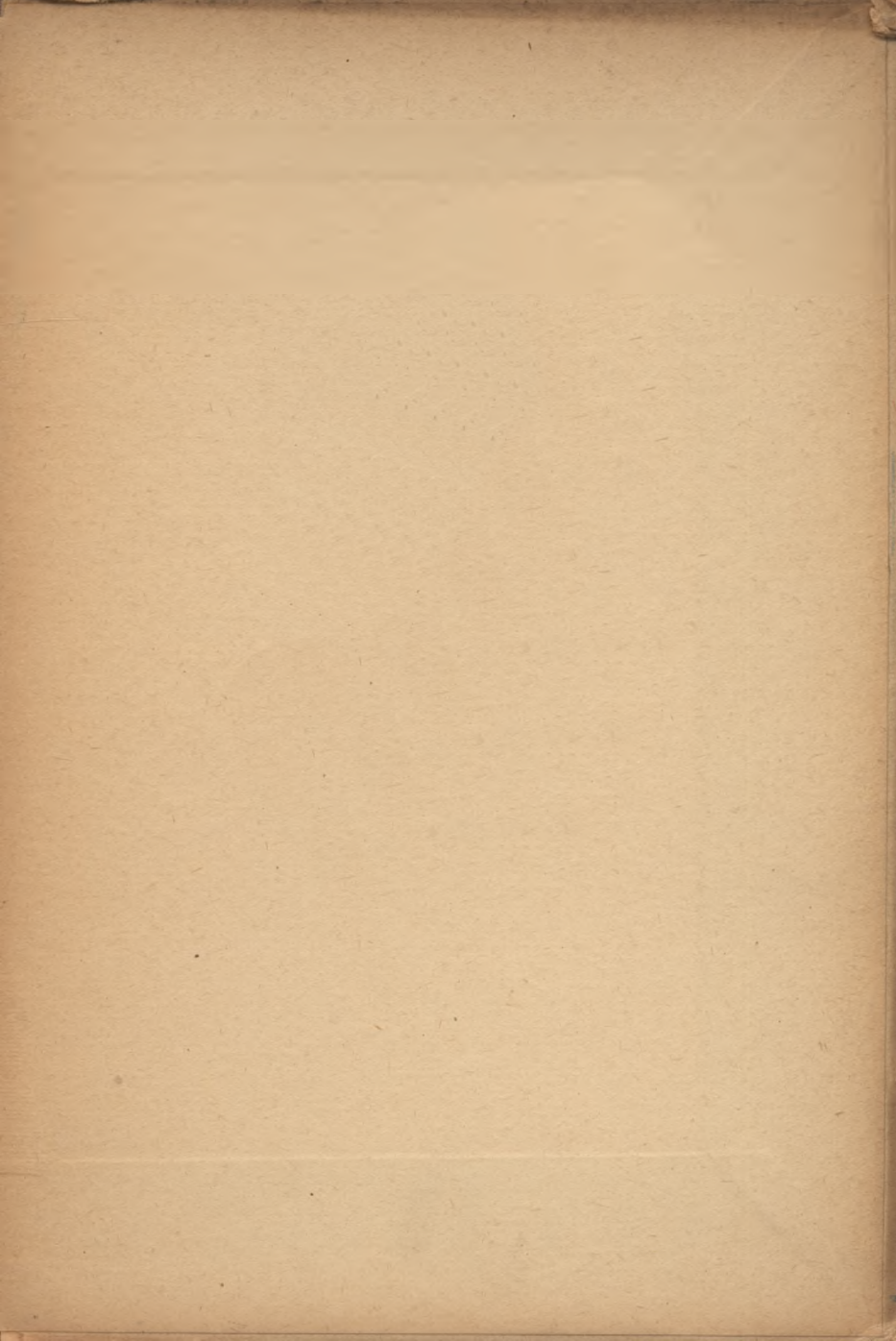
Oznacz, które z dopełnień w zadaniu poprzednim (CII) są dopełnieniami bliższymi, które dalszemi, które przyimkowemi.

Zadanie CIV.

Zrób rozbiór syntaktyczny opowiadania, umieszczonego w zadaniu LXVI (str. 84).

XXVIII B. Pytania. Co to jest dopełnienie bliższe? — W którym przypadku może stać dopełnienie bliższe? — Jak dzielą się słowa przedmiotowe? — Co to jest dopełnienie dalsze? — W których przypadkach może stać dopełnienie dalsze? — Co to jest dopełnienie przyimkowe? — Które to są drugorzędne członki zdania? — Co to jest rozbiór syntaktyczny zdania?

Wydawnictwa M. ARCTA w Warszawie.

- Arctówna M. i Grzegorzewska W.* **PODRĘCZNIK DO NAUKI BOTANIKI.** Cz. I. Wstęp. Budowa wewnętrzna roślin. Organografia. Fizjologia. Z 237 rys., brosz. kóp. 90, karton. 1 —
- Arctówna M.* **BOTANIKA NA PRZECHADZCE.** Cz. I, złożona z 16 tablic kolorowych, zawierających 163 roślin spotykanych na polu, łące, w lesie, rowach i t. p. kóp. 60. Cz. II, złożona z 16 tablic kolorowych z rysunkami 175 roślin krajowych, jest uzupełnieniem części I-ej. — 60
- Arendts K.* **ATLAS HISTORJI NATURALNEJ.** Zoologja, Botanika, Mineralogja, Geologja, z tekstem B. Dyakowskiego i A. Sióarskiego, 76 tablic, zawierających 1160 wizerunków, w opr. 2 25
- Dyakowski B.* **Z NASZEJ PRZYRODY.** Obrazy z życia zwierząt i roślin krajowych. Dzieło zawierające 544 stronicę, 24 tablice chromolitografowane, oraz 224 wizerunki w tekście, brosz. rb. 4.20, w oprawie 5 —
- Kramsztyk St.* **ZIEMIA I NIEBO.** Wykład popularny astronomji. Cz. I. Ziemia jako bryła niebieska. Z lic. rys. 1 rb., w opr. kart. 1 20
- Lampert K.* **ATLAS PAŃSTWA ZWIERZĘCEGO,** opracował B. Dyakowski. Część I. Zwierzęta ssące, z 200 kolorowemi wizerunkami zwierząt na 32 tablicach i 60 rysunkami w tekście. Część II. Ptaki, z 256 wizerunkami ptaków na 32 tablicach i 11 rycinami w tekście. Cena każdej części w ozdob. oprawie. po 2 70
- Natkowski W.* **GIEOGRAFJA FIZYCZNA.** Z 106 rysunkami i 10 mapami, rb. 1 kóp. 80, w oprawie kartonowej. 2 —
- **GIEOGRAFJA MAŁOWNICZA.** Część I: Australja z Polinezją z wrażeń podróżników, z licznemi rysunkami, w opr. — 90
- Noll prof. dr.* **HISTORIA NATURALNA CZŁOWIEKA.** (Antropologia) przystępnie wyłożona. Przekład dra A. Fabiana. Objaśniona 105 rysunkami i tablicą kolorową. Cena kóp. 75, w opr. 1 —
- Schneider O.* **ATLAS PRZYRODNICZO - GIEOGRAFICZNY,** opracowany przez A. Sióarskiego, 18 tablic z 600 wizerunkami, 15 mapek i 1 mapa poglądowa. 2 25
- Thony P.* **ZWIERZĘTA W OBRAZACH I OPISACH** dla początkujących, opracowała M. Arctówna, 27 tablic in folio ze 104 rysun. kolor. i 34 czarnemi w tekście, dla dzieci, w ozdob. kolor. opr. — 2
- Wilkom M.* **ATLAS PAŃSTWA ROŚLINNEGO.** Wielka książka, zawierająca 200 podwójnych stronicę tekstu ze 165 drzeworytami objaśniającemi oraz 124 tablice z 700 rycinami kolorowemi roślin, opracował Wł. M. Kozłowski. Cena rb. 6, w ozdob. opr. 7 —
- KSIĘGA WIADOMOŚCI POŻYTECZNYCH** z dziedziny nauk stosowanych, ułożonych w porządku encyklopedycznym. Artykuły objaśnione 2500 rysunkami na 1.100 stronicach tekstu. Cena za całość rb. 6, w opr. w płótno ang. rb. 6 kóp. 75, w półskórek 7 —
- ŚWIAT ZWIERZĘCY** przedstawiony poglądowo na 15 tablicach. Duża książka in folio zawierająca 192 rysunków kolorowanych z obfitym tekstem objaśniającym, zastosowanym dla małych czytelników, rozpoczynających naukę historii naturalnej. W ozdobnej oprawie kolorowej z obrazkiem 2 —